เรื่องพระจอมเกล้าฯ

เรื่องพระจอมเกล้าฯ

พระนิพนธ์

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

คุณหญิงศรีสังกร ต.จ.

(ตาบ จารุรัตน์)

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

๑๙ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๐

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด

เรื่องพระจอมเกล้าฯ

พระนิพนธ์

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

คุณหญิงศรีสังกร ต.จ.

(ตาบ จารุรัตน์)

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

๑๙ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๑

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY

คำนำ

คุณชม จารุรัตน์ ได้มาขอพิมพ์พระนิพนธ์ของเสด็จพ่อ เรื่อง พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในงานศพ คุณหญิงตาบ ศรีสังกร ต.จ. ผู้เป็นมารดาของเธอ ข้าพเจ้าได้อนุญาตให้พิมพ์ได้ด้วยความยินดีเป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะเห็นว่าจะได้ประโยชน์เหมาะแก่เวลาหลายประการ คือ:-

๑ สมัยรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น นับว่าเป็นสมัยที่ได้มีการเปลี่ยนแปลงทั้งภายนอกและภายในประเทศอย่างใหญ่หลวง เพราะเป็นเวลาที่ชาวตะวันตกมามีอำนาจอยู่ในทางตะวันออกประเทศนี้ และผลที่เขาแย่งประโยชน์กันเองนั้นเป็นเหตุให้ทุกประเทศต่างรีบรวบรัดเอาเป็นเมืองขึ้นไปตาม ๆ กัน ยังคงมีแต่เราไทยประเทศเดียวที่รู้เท่าถึงการ และรักษาอิศรภาพไว้ได้ เป็นเหตุหนึ่งที่เราควรรู้และพูมใจว่าทำได้อย่างไร

๒ เมื่อรักษาเอกราชไว้ได้แล้ว มีสิ่งไรบ้างที่เราต้องแก้ไข เพื่อให้เหมาะแก่การภายนอก เป็นเรื่องที่น่ารู้ทั้งนั้น เพราะการรู้พงศาวดารอย่างถูกต้องนั้น เราจะได้ไม่ทำอะไรผิดซ้ำทราก และรู้เหตุผลว่าอะไรเป็นอะไร อย่างน้อยก็จะรู้ได้ว่า อ้อ, รัชกาลที่ ๔ ยังไม่มีเรือบินเขาไปอเมริกากันตั้ง ๒ เดือนจึงจะถึง !

๓ ถึงเวลาแล้วที่เราจะรู้เรื่องของตัวเองให้ถูกต้อง มิฉนั้นจะมีคนเขาแต่งให้เช่นเรื่อง The King and I แล้วเราก็ไม่มีความรู้จะเถียงกับเขาว่าผิดอย่างไรได้ ดังที่เป็นอยู่ในบัดนี้.

๔ เมื่อเรารู้แล้วก็จะได้ตัดสินถูก ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้ทรงเหนื่อยยากมาพระองค์เดียวโดยเฉพาะในเรื่องเกี่ยวแก่การต่างประเทศ เวลาที่จะทรงพักผ่อนก็แทบจะไม่มี สมควรหรือไม่ที่จะได้ทรงรับรางวัลด้วยการด่าว่าเป็นการตอบแทน ?

ฉนั้นหนังสือเล่มนี้จึงจะเป็นประโยชน์ในการให้ความรู้อย่างกว้างขวางอย่างหนึ่ง และให้ความยุติธรรมแก่ผู้เหนื่อยยากมาแล้วด้วยอีกอย่างหนึ่ง เพื่อจะได้เกิดผลเป็นการหนุนกำลังใจคนให้อยากทำดีต่อไปทุกยุคทุกสมัย บ้านเมืองของเราจะได้เต็มไปด้วยคนดี ที่ชอบทำแต่บุญอันจะนำความสุขมาให้เป็นส่วนรวมคือ–ชาติ

ขอกุศลกรรมที่ คุณชม จารุรัตน์ ได้กระทำตามหน้าที่ของบุตรที่ดี พร้อมทั้งความปรารถนาดีอันเหมาะแก่กาลเวลาดังได้พรรณามาแล้วนั้น จงได้เกิดผลเป็นคุณประโยชน์สนองบุญแก่ทั้งท่านที่ล่วงลับไปแล้ว และผู้ที่ยังอยู่ข้างหลังทั่วกันเทอญ.

พูนพิศมัย ดิศกุล

พ.ศ. ๒๔๙๙

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY

เรื่องพระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสวยราชย์

พ.ศ. ๒๓๔๗–๒๓๙๔

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสมภพในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีชวด วันพฤหัสบดีที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ ในเวลานั้นสมเด็จพระบรมชนกนาถ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ยังดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิมครั้งกรุงธนบุรี ด้วยกันกับสมเด็จพระ (ศรีสุริเยนทร) บรมราชชนนี ซึ่งเป็นเจ้าฟ้าฝ่ายในด้วยเป็นพระธิดาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระยศเป็น สมเด็จเจ้าฟ้าหลานเธอ มาตั้งแต่ประสูติจนสิ้นรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระชันษาได้ ๖ ปี ในระหว่างนั้นได้เฝ้าและทรงจำพระบรมอัยกาธิราชพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ ด้วยเหตุนี้เมื่อทรงสร้างพระมหาสถูปองค์ที่ ๔ ที่วัดพระเชตุพน ฯ จึงมีพระราชดำรัสสั่งไว้ว่า พระเจ้าแผ่นดินภายหลังไม่ต้องทรงถือเป็นแบบอย่าง เพราะพระเจ้าแผ่นดิน ๔ พระองค์นั้นได้เคยทรงเห็นกันและกัน ดังนี้

ถึงรัชกาลที่ ๒ เสด็จเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ประทับ

ที่ตำหนักแดง (อยู่ตรงที่สร้างตำหนักสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี) อันสมเด็จกรมพระศรีสุดารักษ์กับสมเด็จพระชนนีเคยเสด็จอยู่มาแต่ก่อน[๑] ทรงพระยศเป็น สมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ คนทั้งหลายเรียกกันว่า "ทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่" แต่มักเรียกกันโดยสะดวกปากว่า "ทูลกระหม่อมใหญ่" มิฉะนั้นก็เรียกว่า "เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่" หรือ "เจ้าฟ้าใหญ่" เรียกกันอย่างนี้สืบมาจนเสวยราชย์[๒]

จะกล่าวถึงเรื่องพระราชทานพระนาม แทรกลงตรงนี้สักหน่อยด้วย มีผู้แต่งหนังสือเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานพระนามว่า "เจ้าฟ้ามงกุฎ" มาแต่แรกประสูติ ความจริงจะเป็นอย่างนั้นไม่ได้ ด้วยประเพณีการพระราชทานพระนามเจ้าฟ้ามีมาแต่โบราณ พระราชทานต่อเมื่อพระชันษาได้ ๙ ปี (หรือมิฉะนั้นก็เมื่อโสกันต์) มีพิธีสำหรับการนั้นโดยเฉพาะ คำที่เรียกเมื่อก่อนได้พระราชทานพระนามเป็นแต่คนทั้งหลายเรียกกันโดยสมมต เช่นเรียกว่า เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่และพระองค์น้อยเป็นต้น บางทีก็ใช้คำแปลกออกไปตามเหตุ ยกตัวอย่างในครั้งกรุงศรีอยุธยา เช่น

---

(๑) เมื่อสร้างพระอภิเนาวนิเวศน์โปรดฯ ให้รื้อที่ตำหนักหลังที่เสด็จประทับไปสร้างเป็นตึกในบริเวณนั้น พระราชทานนามว่า พระที่นั่งมูลมณเฑียร เดี๋ยวนี้ย้ายไปปลูกเป็นโรงเรียนอยู่หน้าวัดเขมาภิรตาราม

(๒) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเรียกว่า "ท่านฟ้าใหญ่" ฝรั่งเรียกว่า Chow fa yai เจ้าฟ้าใหญ่

เรียกว่า เจ้าฟ้าเพ็ชร เจ้าฟ้าพร เจ้าฟ้ากุ้ง และเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ[๑] เป็นต้น ประเพณีพระราชทานพระนามเจ้าฟ้าในกรุงรัตนโกสินทร์นี้มีจดหมายเหตุปรากฏชัด เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จผ่านพิภพ มีพระราชโอรสธิดาเป็นเจ้าฟ้า ๔ พระองค์ ที่ทรงพระเจริญวัยแล้วพระราชทานพระนามเป็นกรมทีเดียว ๓ พระองค์ คือเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรพระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์พระองค์ ๑ เจ้าฟ้าหญิงกรมขุนศรีสุนทรเทพพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าพระราชธิดาพระองค์น้อยยังทรงพระเยาว์ พระราชทานพระนามว่าเจ้าฟ้าประภาวดี[๒] ภายหลังจึงสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเทพยวดี ต่อมาเมื่อเสวยราชย์แล้วมีเจ้าฟ้าพระราชธิดาอีกพระองค์ ๑ พระราชทานพระนามว่าเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี เมื่อรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระราชโอรสเป็นเจ้าฟ้าเมื่อก่อนเสวยราชย์ ๒ พระองค์ และมามีพระราชโอรสเมื่อเสวยราชย์แล้วเป็นเจ้าฟ้าอีก ๓ พระองค์ เจ้าฟ้า ๕ พระองค์นั้นเจริญพระชันษาทันรับพระราชทานพระนามในรัชกาลที่ ๒ แต่ ๓ พระองค์ คือ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้รับพระราชทานพระ-นามเมื่อทำพิธีลงสรงพระองค์ ๑ ต่อนั้นมาพระราชทานพระนามเจ้าฟ้า

๑. สันนิษฐานว่า เจ้าฟ้าเพ็ชร (คือพระเจ้าท้ายสระ) และเจ้าฟ้าพร (คือพระเจ้าบรมโกศ)เห็นจะเรียกตามพระนามเดิมเมื่อก่อนเป็นเจ้า เจ้าฟ้ากุ้งนั้นอาจจะมาแต่นิมิตต์ในปีที่ประสูติเช่นกุ้งชุมผิดปกติ เหมือนอย่างเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ มาแต่นิมิตต์ด้วย ประสพเวลาต้นมะเดื่อออกดอก อันเป็นของประหลาดมิใคร่จะมี

๒. ในหนังสือบางเรื่องว่า ประไพวดี

จุฑามณี (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระองค์ ๑ กับเจ้าฟ้าอาภรณ์อีกพระองค์ ๑ แต่เจ้าฟ้าอีก ๒ พระองค์ยังทรงพระเยาว์ไม่ทันได้รับพระราชทานพระนามในรัชกาลที่ ๒ เรียกพระนามแต่ว่าเจ้าฟ้ากลาง (คือสมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์) กับเจ้าฟ้าปิ๋ว ๆ สิ้นพระชนม์เสียในรัชกาลที่ ๓ เหลือแต่เจ้าฟ้ากลางมาจนถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทานพระนามว่าเจ้าฟ้ามหามาลา พิเคราะห์ตามเยี่ยงอย่างที่ปรากฏดังกล่าวมา * [เห็นได้ว่าการพระราชทานพระนามเจ้าฟ้าแต่แรกประสูติ นั้น เมื่อรัชกาลที่ ๑ ยังหามีธรรมเนียมไม่ ที่จริงประเพณีพระราชทานพระนามแต่เมื่อแรกประสูติ (ได้เดือนหนึ่ง) เพิ่งมาเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๔] ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดจะให้คนสมมตเรียกกันตามชอบใจ เช่นเรียกเจ้าฟ้ากุ้งและเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ จึงพระราชทานนามแต่แรกประสูติ ถึงกระนั้นก็ยังไม่พ้นคนเรียกตามสมมต เช่นว่าทูลกระหม่อมใหญ่และทูลกระหม่อมเล็กเป็นต้น ด้วยถือกันว่าเป็นการเคารพ ที่ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานพระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีข้อค้านอีกข้อหนึ่ง ด้วยเจ้าฟ้าชายพระเชษฐาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระองค์หนึ่ง พระองค์นั้นเป็น "หวปี" ก็มิได้พระราชทานพระนาม และไม่มีพระนามปรากฏเพราะสิ้นพระชนม์เสียแต่เมื่อยังทรงพระเยาว์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เรียกพระนามว่า "เจ้าฟ้าราชกุมาร"

อธิบายที่กล่าวมาเป็นหลักฐานให้เห็นว่า ที่อ้างว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชทานพระนาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ นั้นหามีมูลไม่ ยังมีข้ออื่นอีกซึ่งกล่าวในหนังสือเฉลิมพระเกียรตินั้น ข้อหนึ่งว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรด ฯ ให้เอาเศวตฉัตรไปแขวนตรงที่ประสูติ ข้อนี้เกิดด้วยคนแต่งเป็นไพร่ ไม่รู้คำอธิบายของคำที่พูดกันว่าเจ้านายประสูติ "ในเศวตฉัตร" หรือ "นอกเศวตฉัตร" อันที่จริงหมายความเพียงว่าประสูติเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสวยราชย์แล้วหรือประสูติเมื่อก่อนเสวยราชย์เท่านั้นเอง ประเพณีเอาเศวตฉัตรไปแขวนสำหรับให้เจ้านายประสูติในร่มเงาหามีไม่ อีกข้อหนึ่งซึ่งว่าเมื่อสมเด็จพระศรีสุริเยนทรประชวรพระครรภ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จไปประทับอยู่ที่ตำหนักแพ ให้ข้าหลวงคอยสืบพระอาการมากราบทูล ข้อนี้ก็เห็นได้ว่าเป็นความเท็จไม่มีมูลด้วยสมเด็จพระศรีสุริเยนทรเคยมีพระราชโอรสแล้ว หามีเหตุที่จะทรงวิตกไม่ แม้จะมีเหตุถึงต้องทรงพระวิตก ถ้าทรงวิตกมากก็คงเสด็จไปเยี่ยมถึงวัง ถ้าไม่ถึงเช่นนั้นก็คงเป็นแต่โปรด ฯ ให้ข้าหลวงไปสืบพระอาการมากราบทูลที่ในพระราชวัง เหตุใดจึงจะเสด็จไปประทับให้สืบพระอาการอยู่ครึ่งทางที่ตำหนักแพ ข้อความเหล่านี้เป็นของผู้ที่ไม่รู้ราชประเพณีคิดประดิษฐ์ขึ้นในหนังสือที่ตนแต่ง หวังจะให้คนชมว่ารู้มาก แต่น่าอนาถใจที่มีบุคคลชั้นสูงอันควรจะรู้ว่าเป็นเท็จยอมเชื่อถึงคัดเอามาลงในหนังสือที่ตนแต่งพิมพ์ในภายหลัง ฉัน

ได้เคยต่อว่าก็แก้แต่ว่า ว่าถึงไม่จริงนัก ก็เป็นการ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉันเห็นว่าแต่งหนังสือเฉลิมพระเกียรติควรกล่าวแต่ที่เป็นความจริง ถ้าเอาความเท็จมากล่าวหาเป็นพระเกียรติไม่ หนังสือเฉลิมพระเกียรติด้วยความเท็จที่ว่ามามีฉบับพิมพ์แพร่หลายอยู่ ดูเหมือนผู้ที่หลงเชื่อกันว่าจริงก็มีมากฉันจึงเห็นควรบอกไว้ให้ทราบ

การศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงพระเยาว์ได้เริ่มเรียนอักขระสมัยในสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมฬีโลก ฯ (ร่วมกันกับอาจารย์ พระบาทสมเด็จ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) แต่ยังเสด็จประทับอยู่ในพระราชวังเดิม ครั้นเสด็จเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ก็ทรงศึกษาวิชาความรู้สำหรับพระราชกุมารต่อมา พึงสันนิษฐานได้ว่าวิชาความรู้อย่างใดที่นิยมกันในสมัยนั้นว่าสมควร แก่ขัตติยราชกุมาร อันสูงศักดิ์ คงได้ศึกษาต่อผู้เชี่ยวชาญวิชาการนั้น ๆ ทุกอย่าง ข้อนี้เห็นปรากฏในสมัยเมื่อเสวยราชย์ แม้ได้เสด็จไปทรงผนวชอยู่ถึง ๒๗ พรรษา ยังทรงม้าและยิงปืนไฟได้ไม่ลืม ถ้าว่าโดยย่อ วิชาความรู้อย่างใดซึ่งตามคติโบราณนิยมว่าพระราชกุมารอันสูงศักดิ์ควรทรงศึกษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงได้ทรงศึกษาสมบูรณ์ทุกอย่าง เพราะมีโอกาสในรัชกาลที่ ๒ เป็นเวลาถึง ๑๖ ปี

ใน เวลาเมื่อ เสด็จ ดำรงพระยศเป็นสม เด็จพระราช โอรสอยู่นั้น สม เด็จพระบรม ชนกนาถได้ โปรด ฯ ให้ มีการพระราชพิธีเฉลิมพระ

เกียรติหลายครั้ง เป็นต้นแต่เมื่อพระชันษาได้ ๙ ปี มีการพระราชพิธีลงสรง ซึ่งทำเป็นครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๕๕ พระราชทานพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมุติเทววงศ์ พงศ์อิศวรกษัตริย์ ขัตติยราชกุมาร" ต่อการพิธีลงสรงมาถึงปีกุน พ.ศ. ๒๓๕๘ พวก มอญมณฑลเมาะ ตมะ เป็นขบถต่อ พม่า แล้วพา กันอพยพ ครอบ-ครัวหนีมาขออาศัยอยู่ในประเทศสยาม เหมือนอย่างพวกพระยาเจ่งเคยอพยพมาแต่ก่อน มอญที่อพยพมาคราวนี้ สมิงสอดเบา (ซึ่งได้มาเป็นที่พระยารัตนจักร) เป็นหัวหน้า มีจำนวนคนราว ๔๐,๐๐๐ อพยพมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ แขวงจังหวัดกาญจนบุรีทาง ๑ ทางด่านแม่สอด แขวงจังหวัดตากทาง ๑ ทางจังหวัดอุทัยธานีก็มาบ้าง แต่จำนวนไม่มากเหมือนทางจังหวัดกาญจนบุรีและจังหวัดตาก พระบาทสมเด็จพระพุทธ เลิศหล้านภาลัย โปรด ฯ ให้กรมพระราชวังบวร สถานมงคล เสด็จ ไปทรงตั้ง เมือง ประทุมธานี เป็น ที่อยู่ของมอญที่อพยพมาคราวนี้ (เรียกกันว่า มอญใหม่ เรียกพวกมอญที่อพยพมากับพระเจ่ง (คชเสนี) เมื่อครั้งกรุงธนบุรีว่า "มอญเก่า") และโปรด ฯ ให้เจ้าพระยาอภัยภูธร สมุหนายก คุมกำลังและสะเบียงอาหารขึ้นไปรับครัวมอญที่เมืองตาก ส่วนทางด่านพระเจดีย์สามองค์นั้นโปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลานั้นพระชันษาได้เพียง ๑๒ ปี มีเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นพระอภิบาลเสด็จคุมกำลัง และสะเบียงอาหารไปรับครัวมอญที่เมืองกาญจนบุรี

การที่ต้องมีคนสำคัญคุมกำลังรี้พลออกไปรับพวกชาวต่างประเทศที่อพยพมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารนั้น มีความจำเป็นด้วยอาจจะมีกองทัพข้างฝ่ายโน้นยกติดตามจับพวกครอบครัวล่วงเลยเข้ามาในพระราชอาณาเขตต์ หรือมิฉะนั้นพวกครัวที่อพยพมานั้นเองเพราะมากด้วยกันอาจจะมากำเริบเบียดเบียนประชาชน จึงต้องแต่งกำลังไปป้องกันเหตุร้ายทั้ง ๒ สถาน และมีสะเบียงอาหารไปแจกจ่ายแก่พวกครัวมิให้เดือดร้อน เหตุใดจึงโปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเป็นนายกไปในครั้งนั้น พิเคราะห์ดูเหมือนจะมีพระราชประสงค์ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โอกาสทรงศึกษากระบวนทัพศึก ทำนองเดียวกับที่พระองค์เองได้เคยเริ่มทรงศึกษาด้วยตามเสด็จสมเด็จบรมชนกนาถไปในการทำสงครามกับพะม่ามาแต่ยังทรงพระเยาว์ อีกสถานหนึ่งจะให้ปรากฏถึงเมืองพะม่าว่าโปรด ฯ ให้สมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่เสด็จออกไปรับข้าศึกจะได้ครั่นคร้าม และพวกมอญที่เข้ามาสวามิภักดิ์ก็จะได้อุ่นใจ ส่วนทางการนั้นให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นผู้บังคับบัญชา

ต่อมาอีกปีหนึ่งถึงปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๙ พระชันษา ๑๓ ปี มีการพระราชพิธีโสกันต์ ทำเต็มตามตำราโสกันต์เจ้าฟ้า คือปลูกเขาไกรลาสและที่สรงสนานเป็นต้น แล้วทรงผนวชเป็นสามเณรในปีฉลู พ.ศ. ๒๓๖๐ ประทับอยู่วัดมหาธาตุ ฯ ๗ เดือนแล้วจึงลาผนวช กล่าวกันว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็น

สามเณรนั้น สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระญาณสังวร (สุข) เป็นพระอาจารย์ถวายศีล แต่พิเคราะห์ตามเหตุการณ์น่าจะกลับกันกับที่กล่าว คือ สมเด็จพระญาณสังวรเป็นพระอุปัชฌาย์ และสมเด็จพระสังฆราชเป็นพระอาจารย์ถวายศีล เพราะสมเด็จพระญาณสังวรเป็นผู้มีพรรษาอายุมาก นั่งหน้าสมเด็จพระสังฆราช (มี) ทั้งเป็นที่เคารพนับถือของพระราชวงศ์มาแต่ในรัชกาลที่ ๓ แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เป็นศิษย์ของสมเด็จพระญาณสังวรมาแต่ก่อน ๑ น่าจะได้เป็นพระอุปัชฌาย์ และยังมีหลักฐานประกอบอีกอย่างหนึ่ง ด้วยถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างพระเจดีย์ขึ้น ๒ องค์เป็นคู่กันอยู่ที่ลานหน้าวัดราชสิทธาราม (อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระญาณสังวร) องค์หนึ่งทรงขนานนามว่า "พระสิราสนเจดีย์" ทรงอุทิศในพระนามของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกองค์หนึ่งมีนามว่า "พระสิรจุมภตเจดีย์" เป็นพระบรมราชูทิศในพระนามของพระองค์เอง ยังปรากฏอยู่ ตรัสว่าเพราะได้เคยเป็นศิษย์สมเด็จพระญาณสังวร

---

๑. ที่สมเด็จพระญาณสังวรไม่ได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชมาแต่ก่อน เพราะท่านทรงคุณทางวิปัสสนาธุระ ไม่ได้เป็นเปรียญ แต่เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (มี) สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้งสมเด็จพระญาณสังวรเป็นสมเด็จพระสังฆราช เฉลิมพระราชศรัทธา เมื่ออายุท่านถึง ๘๐ ปี เรียกกันว่า "สังฆราชไก่เถื่อน" เพราะท่านเชี่ยวชาญวิปัสสนาธุระ นัยว่าถึงอาจให้ไก่เถื่อนเชื่องได้ด้วยอำนาจพรหมวิหารของท่าน รูปหล่อสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นี้กับฐานจำหลักลายเป็นรูปไก่เถื่อนมีอยู่ในวัดมหาธาตุฯ

มาด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์

เมื่อลาผนวชสามเณรแล้วเสด็จมาประทับใน บริเวณพระราชวังข้างฝ่ายหน้า จะสร้างตำหนักขึ้นใหม่หรือจะใช้สถานอันใดที่มีอยู่แล้วจัดเป็นตำหนัก ข้อนี้หาทราบไม่ ปรากฏแต่ว่าที่เสด็จประทับอยู่ข้างด้านหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ใกล้ประตูสุวรรณบริบาล คงอยู่ตรงที่สร้างโรงกระษาปณ์ใหม่ในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเรียกว่า "หอราชพิธกรรม" ในบัดนี้ สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรด ฯ ให้ทรงบัญชาการกรมมหาดเล็ก ทั้งรับราชการอย่างอื่นอยู่ใกล้ชิดติดพระองค์เป็นนิจทรงฝึกสอนราชศาสตร์พระราชทานเอง และในตอนนี้คงทรงศึกษาวิชาวิสามัญต่าง ๆ สำหรับพระราชกุมารด้วย เสด็จประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง จนถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๖๕ ครั้นเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ จึงได้พระราชทาน พระราชวังเดิมครั้งกรุงธนบุรี ให้เสด็จออกอยู่ต่างวังเมื่อพระชันษาได้ ๑๘ ปี แต่ได้ทรงครอบครองพระราชวังเดิมไม่ถึง ๓ ปี พอปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗ พระชันษาถึง ๒๑ ปี เสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามประเพณี พอทรงผนวชได้ ๑๕ วันก็เผอิญเกิดวิบัติด้วยสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต

พระบาทสมเด็จ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย เริ่มประชวรเมื่อเดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ (ปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗) แต่แรกรู้สึกพระองค์ว่าเมื่อยมึน ไปเสวยพระโอสถข้างที่ไม่ถูกโรค เลยเกิดพระอาการเชื่อมซึมจนไม่สามารถจะตรัสได้ แก้อย่างไรก็ไม่ฟื้น ประชวรอยู่ ๘ วัน

ถึงวันพุธเดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ก็เสด็จสวรรคต ไม่ได้ดำรัสสั่งมอบเวนราชสมบัติ พระราชทานแก่เจ้านายพระองค์ใดให้เป็นที่รัชทายาท พระราชวงศ์ กับ เสนาบดี หัวหน้า ข้า ราชการ ทั้งปวง จึงต้อง ประชุมปรึกษากันตามธรรมเนียมโบราณ ว่าจะควรเชิญเจ้านายพระองค์ใดขึ้นเสวยราชย์ครอบครอง บ้านเมือง ในเวลานั้น ถ้าว่าตาม นิตินัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า อยู่หัวอยู่ในฐาน สมควร จะได้ รับ ราชสมบัติ เพราะเป็น สมเด็จ เจ้าฟ้า ราชโอรส องค์ใหญ่ อันเกิด ด้วยพระอัครมเหสี แต่เผอิญในเวลานั้นมีกรมหมื่นเจษฎาบดินทร (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งเป็นพระองค์เจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจริญพระชันษากว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง ๑๗ ปี ได้ทรง บังคับ บัญชา ราชการ ต่าง พระเนตรพระกรรณ เมื่อตอนปลาย รัชกาลที่ ๒ ผู้คน ยำเกรง นับถือ อยู่โดยมาก ที่ประชุมเห็นว่าควรถวายราชสมบัติแก่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร บ้านเมืองจึงจะเรียบร้อย เป็นปกติ จึงอาศัยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ ให้ไปทูล ถามว่า จะทรงปรารถนาราชสมบัติหรือจะทรงผนวชต่อไป ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบกิตติศัพท์อยู่แล้ว ว่าคิดกันจะถวายราชสมบัติแก่พระบาท สมเด็จ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพิจารณา เห็นว่าถ้าพระองค์ปรารถนาราชสมบัติในเวลานั้น พระราชวงศ์คงแตกสามัคคีกัน อาจจะเลยเกิดเหตุร้ายขึ้นในบ้านเมือง ตรัสปรึกษาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ซึ่งเป็นพระเจ้าน้าพระองค์น้อย ทูลแนะนำว่าควรจะ

คิดเอาราชสมบัติตามที่มีสิทธิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นชอบด้วย ไปทูลปรึกษากรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระปิตุลาซึ่งทรงผนวชอยู่ กับทั้งกรมหมื่นเดชอดิศรพระเชษฐาซึ่งทรงนับถือมาก ทั้งสองพระองค์นั้นตรัสว่าไม่ใช่เวลาควรจะปรารถนาอย่าหวงราชสมบัติดีกว่า เพราะฉะนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟังคำถาม จึงตรัสตอบว่ามีพระประสงค์จะทรงผนวชอยู่ต่อไป ก็เป็นอันสิ้นความลำบากในการที่จะถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

การที่ถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งนั้น เมื่อพิจารณาในเรื่องพงศาวดารดูก็ไม่น่าพิศวง ด้วยในรัชกาลที่ ๒ นั้น มีเจ้านายเป็นหลักราชการมาแต่แรก ๓ พระองค์ คือสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ พระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระอนุชาของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีพระองค์ ๑ และพระองค์เจ้าทับ พระเจ้าลูกยาเธอองค์ใหญ่ ซึ่งทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทรพระองค์ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรด ฯ ให้กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงกำกับราชการแผ่นดินต่างพระเนตรพระ-กรรณทั่วไป โปรด ฯ ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงกำกับกระทรวงมหาดไทยกับกระทรวงวัง และโปรด ฯ ให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทรทรงกำกับกระทรวงพระคลัง เป็นเช่นนั้นมา ๘ ปี ถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๓๖๐ กรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคต ต่อนั้นเจ้าฟ้า

กรมหลวงพิทักษ์มนตรีก็เป็นหัวหน้าในราชการต่อมาอีก ๕ ปี ถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๖๕ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ เหลือแต่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร ก็ได้รับราชการต่างพระเนตรพระกรรณต่อมาถึง ๓ ปี ในเวลาเมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๒ กรมหมื่นเจษฎาบดินทรได้ทรงบังคับบัญชาราชการอยู่โดยมาก ถ้าถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เหมือนถอดถอนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จากอำนาจ ที่มีอยู่แล้ว ถ้าไม่ทรง ยอมจะทำอย่างไร พฤติการณ์เป็นเช่นนี้ จึงต้องถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เรื่องนี้มีกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกอย่างหนึ่ง เคยตรัสปรารภว่าซึ่ง พระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ไม่ได้ ทรง รับ ราชสมบัติในครั้งนั้น ที่จริงกลับเป็นคุณแก่ประเทศสยาม เพราะในเวลานั้นพระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรง ศึกษา วิชาความรู้แต่ตามแบบโบราณ การงาน ในบ้าน เมือง ก็ทรง ทราบ เพียง เท่ากับ เจ้านายพระองค์อื่น ถ้าได้รับราชสมบัติในเวลานั้น พระบรมราโชบายในการปกครองบ้านเมือง ก็น่าจะเป็นทางเดียวกันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง ที่ทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ ได้มีโอกาสเสด็จไปเที่ยวธุดงค์ ทอดพระเนตรเห็นภูมิประเทศและทรงทราบความ สุขทุกข์ ของราษฎร ตามหัวเมือง ต่าง ๆ ด้วย พระองค์เองกับทั้งได้โอกาสทรงศึกษาวิชาความรู้ และภาษาฝรั่ง พอทัน เวลาที่ฝรั่ง จะเริ่ม แผ่อำนาจ มาถึง ประเทศ สยาม พิเคราะห์ ดู ราว กับ

ชาตาบ้านเมือง บันดาล ให้เสด็จ รอมาเป็น พระเจ้าแผ่นดิน ต่อเมื่อมีความสามารถ จะอำนวย รัฐาภิบาลโนบาย ได้ตาม ความต้องการ ของบ้านเมือง กระแสพระราชปรารภที่ว่ามานี้ ถ้าพิจารณาในเรื่องพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ดูก็เป็นอัศจรรย์จริง

จะเล่าเรื่อง พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงผนวช จะต้องชี้แจงให้ผู้อ่านทราบลักษณะการที่เจ้านายออกทรงผนวชเสียก่อน ตามประเพณีมีสืบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ระเบียบการศึกษาของพระราชกุมาร เมื่อเรียนอักขระสมัยชั้นเบื้องต้นตลอดแล้ว พอพระชันษาถึง ๑๔ ปีต้องออกทรงผนวชเป็นสามเณร เพื่อศึกษาศีลธรรมครั้งหนึ่ง และเมื่อเจริญพระชันษาถึง ๒๑ ปี ต้องทรงผนวชเป็นพระภิกษุเพื่อศึกษาพระศาสนาและวิชาชั้นสูง (ทำนองเดียวกับเข้ามหาวิทยาลัย) อีกครั้งหนึ่ง จึงนับว่าสำเร็จการศึกษาแต่นั้นไป เจ้านายที่ออกทรงผนวชนั้น บางพระองค์ทรงผนวชเป็นสามเณรแล้วเกิดนิยมการเล่าเรียนในสำนักสงฆ์ เลยทรงผนวชอยู่จนอุปสมบทเป็นพระภิกษุ แม้ที่สุด บางพระองค์เลยอยู่ในสมณเพศต่อไปจนตลอดพระชนมายุก็มี แต่โดยมากนั้นทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่เพียงพรรษาหนึ่ง หรือสองพรรษา แล้วก็ลาผนวชกลับมาศึกษาวิชาการทางฝ่ายฆราวาสจนพระชันษาถึง ๒๑ ปี จึงออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามประเพณี แต่ทรงผนวชอยู่เพียงพรรษาเดียวแล้วก็ลาผนวชมารับราชการบ้านเมือง ก็การเล่าเรียนสำหรับผู้ที่บวชเป็นพระภิกษุนั้นมีเป็น ๒ อย่าง เรียกว่า "คันถธุระ"

คือเรียนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ด้วยพยายามอ่านพระไตรปิฎก ให้รอบรู้พระธรรมวินัยอย่างหนึ่ง เรียกว่า "วิปัสสนาธุระ" คือเรียนวิธีที่จะพยายาม ชำระใจ ของตนเองให้ บริสุทธิ หลุดพ้น จากกิเลสอย่างหนึ่ง การเรียนคันถธุระต้องเรียนหลายปีเพราะต้องเรียนภาษามคธก่อน ต่อรู้ภาษามคธแล้วจึงจะอ่านพระไตรปิฎกเข้าใจได้ เจ้านายที่ทรงผนวชแต่พรรษาเดียวไม่มีเวลาพอจะเรียนคันถธุระ จึงมักเรียนวิปัสสนาธุระอันเป็นการภาวนา อาจเรียนได้ด้วยไม่ต้องรู้ภาษามคธ และถือกันอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าเรียนวิปัสสนาธุระชำนาญแล้ว อาจจะทรงคุณวิเศษในทางวิทยาคม เป็นประโยชน์อย่างอื่นตลอดจนวิชาพิชัยสงคราม เพราะฉะนั้นเจ้านายซึ่งทรงผนวชแต่พรรษาเดียวจึงมักทรงศึกษาวิปัสสนาธุระมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จ พระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว ทรงผนวชในรัชกาลที่ ๑ ก็ทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ เพราะฉะนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดฯ ให้ทำตามเยี่ยงอย่างครั้งพระองค์ทรงผนวช ทรงรับอุปสมบทที่วัดพระศรีรัตน ศาสดาราม แล้ว เสด็จไป ประทับ ณ ตำหนักใน วัดมหาธาตุฯ ทำอุปัชฌายวัตร ๓ วัน แล้วเสด็จไปจำพรรษาทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ ณ วัดสมอราย (ซึ่งพระราชทานนามว่า วัดราชาธิวาส เมื่อรัชกาลที่ ๔)

เมื่อแรกทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ก็เห็นจะจำนง ทรงศึกษา วิปัสสนาธุระ เหมือนเช่นที่เจ้านายทรงผนวช เคยศึกษากันมาแต่ก่อน หรืออย่างว่า "พอเป็นกิริยาบุญ" เพราะจะทรงผนวชอยู่เพียง พรรษาเดียว แต่เมื่อ เกิดเหตุ วิบัติด้วยสมเด็จพระบรมชนกนาถสวรรคต และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ราชสมบัติ ส่วนพระองค์จะต้องทรงเพศเป็นสมณะต่อไปไม่มีกำหนด ทรงพระดำริเห็นว่าฐานะของพระองค์ไม่ควรจะเกี่ยวข้องกับการบ้านเมือง จึงเปลี่ยนเจตนาไปจำนงจะทรงศึกษาพระพุทธศาสนาให้รอบรู้ตามสมควรแก่หน้าที่ของพระภิกษุ ก็ในเวลานั้นได้เริ่มทรงศึกษา วิปัสสนาธุระ มาแล้ว แต่แรก ทรงผนวช จึงตั้งพระหฤทัยขะมักเขม้นจะเรียนให้ได้ความรู้วิปัสสนาธุระอย่างถ่องแท้ ไม่ช้าเท่าใดก็ทรงทราบสิ้น ตำราที่พระอาจารย์ เคยสอน เจ้านายมาแต่ก่อน ความข้อใด ในตำราที่ทรงสงสัย ตรัสถามพระอาจารย์ก็ไม่สามารถชี้แจงถวายให้สิ้นสงสัยได้ ทูลแต่ว่าครูบาอาจารย์เคยสอนมาเพียงเท่านั้น ก็เกิดท้อพระหฤทัยในการที่ทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ พอออกพรรษาจึงเสด็จ กลับลงมา ประทับ ณ วัดมหาธาตุ ฯ ตั้งต้นเรียนค้นธุระหมายจะให้ สามารถอ่านพระ ไตรปิฎก ศึกษาหา ความรู้ ได้โดยลำพังพระองค์ ได้ยินว่าพระวิเชียรปรีชา (ภู่) เจ้ากรมราชบัณฑิตย์ซึ่งมีความรู้เชี่ยวชาญอย่างยิ่ง ในสมัยนั้น เป็นพระอาจารย์สอนภาษามคธถวาย ทรงขะมักเขม้นเรียนอยู่ ๓ ปีก็รอบรู้ภาษามคธผิดกับผู้อื่นเป็นอย่างอัศจรรย์ จนกิตติศัพท์เลื่องลือทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันหนึ่งมีพระราชดำรัส ถามพระบาทสมเด็จพระ

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าจะแปลพระปริยัติธรรมถวายทรงฟังได้หรือไม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายพระพรรับว่าจะสนองพระเดชพระคุณตามพระราชประสงค์

ก็ประเพณีการสอบความรู้พระปริยัติธรรมในสมัยนั้น กำหนดหลักสูตรเป็น ๙ ประโยค ๑ ผู้ที่เข้าสอบความรู้ต้องสอบได้ตั้งแต่ ๓ ประโยคขึ้นไปจึงนับว่าเป็นเปรียญ ถ้าได้เพียง ๓ ประโยคเทียบชั้นเปรียญตรี ถ้าได้ตั้งแต่ ๔ ถึง ๖ ประโยคเทียบชั้นเปรียญโท ถ้าได้ตั้งแต่ ๗ ประโยคขึ้นไปเทียบชั้นเปรียญเอก แต่เจ้านายที่ทรงผนวช แม้ทรงผนวชอยู่นาน และได้เรียนคันถธุระ เช่นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นต้น แต่ก่อนมาหาเคยมีพระองค์หนึ่งพระองค์ใดได้เข้าสอบความรู้พระปริยัติธรรมในสนามไม่ ถ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ตรัสชวน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คงไม่เข้าสอบ เหตุใดพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชประสงค์จะให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเข้าสอบความรู้เป็นเปรียญพระปริยัติธรรม ข้อนี้เมื่อคิดดู เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคงทรงพระราชดำริว่า พระบาทสมเด็จ

---

๑. ประเพณีเดิม กำหนดแต่ว่าถ้าแปลพระสุตตันตปิฎกได้ ได้เป็นเปรียญตรี ถ้าแปลพระวินัยได้ด้วยได้เป็นเปรียญโท ถ้าแปลได้ทั้งพระสุตตันตปิฎก พระวินัย และพระปรมัตถ์ได้เป็นเปรียญเอก ถึงรัชกาลที่ ๒ แก้วิธีสอบพระปริยัติธรรมเป็น ๙ ประโยค สันนิษฐานว่าสมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นผู้คิดจัดระเบียบใหม่ ด้วยปรารภว่าวิธีอย่างเดิมหละหลวม ผู้มีความรู้ต่ำสามารถจะเป็นเปรียญได้ จึงจัดหลักสูตรให้กวดขันขึ้น

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใฝ่พระหฤทัยศึกษาพระศาสนา นั้นเป็นความดีอันสมควรจะทรงอุดหนุน จะได้เป็นกำลังช่วยทำนุบำรุงทางฝ่ายพุทธจักร และเป็นพระเกียรติแก่พระราชวงศ์ โดยไม่ขัดขวางทางการฝ่ายอาณาจักร ด้วยเหตุนี้จึงตรัสชวนให้เข้าสอบความรู้ เพื่อจะให้ปรากฏพระปรีชาสามารถให้สังฆมณฑลนับถือ ฝ่ายข้างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็จะทรงพระดำริเป็นทำนองเดียวกัน จึงรับเข้าแปลพระปริยัติธรรม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแปลพระปริยัติธรรมนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ประชุมคณะพระมหาเถระผู้สอบในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และเสด็จออกทรงฟังแปลทุกวัน ๑ วันแรกแปลคัมภีร์ธรรมบท ซึ่งเป็นหลักสูตรสำหรับสอบความรู้ชั้นประโยค ๑ ประโยค ๒ และประโยค ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแปลพักเดียวได้ตลอดประโยค ไม่มีพลาดพลั้งให้พระมหาเถระต้องทักท้วงเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินดี ดำรัสว่าเห็นความรู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ธรรมบทแล้ว ไม่ต้องแปลคัมภีร์ธรรมบทส่วนประโยค ๒ และประโยค ๓ ต่อไปก็ได้ ให้แปลคัมภีร์มังคลทีปนีสำหรับประโยค ๔ ทีเดียวเถิด วันที่ ๒ เสด็จเข้าแปลประโยค ๔ และวันที่ ๓ แปลคัมภีร์บาลีมุตสำหรับประโยค ๕ ก็ทรงสามารถแปลได้โดยสะดวกอีกทั้ง

---

๑. การแปลพระปริยัติธรรมตามปกติ แปล ณ วัดที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช

๒ คัมภีร์ แต่ในวันที่ ๓ นั้นเมื่อเสร็จการแปลแล้ว ปรากฏว่ากรมหมื่นรักษ์รณเรศร (ที่เรียกกันภายหลังว่า หม่อมไกรสร) ซึ่งเป็นผู้กำกับกรมธรรมการ ถามพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลก ฯ อันเป็นผู้มีชื่อเสียงว่าเชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมและได้นั่งเป็นผู้สอบอยู่ด้วย ว่า "นี่จะปล่อยกันไปถึงไหน" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบก็น้อยพระหฤทัย ให้นำความขึ้นกราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันนั้น ว่าที่เข้ามาแปลพระปริยัติธรรม ทรงเจตนาแต่จะสนองพระเดชพระคุณ หาได้ปรารถนายศศักดิ์ลาภสักการอย่างใดไม่ ได้แปลถวายทรงฟัง ๓ วันเห็นว่าพอเฉลิมพระราชศรัทธาแล้ว ขออย่าให้ต้องแปลต่อไปเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบความขุ่นหมองที่เกิดขึ้น ก็ทรงบัญชาตามพระหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญเอก ๙ ประโยคให้ทรงถือเป็นสมณศักดิ์ต่อมา

เหตุที่หม่อมไกรสรเข้าไปเกี่ยวกันครั้งนั้นเนื่องมาจากเรื่องเปลี่ยนรัชกาล ด้วยหม่อมไกรสรอยู่ในพวกเจ้านายที่ประสงค์จะให้ราชสมบัติพลัดจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปได้แก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อการเป็นได้ดังประสงค์แล้ว เจ้านายพระองค์อื่นก็กลับสมัครสมานอย่างเดิม แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่ทรงรังเกียจกินแหนงในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงอุดหนุนเพื่อจะให้เจริญพระ

เกียรติทางฝ่ายพุทธจักรดังกล่าวมาแล้ว แต่หม่อมไกรสรยังมีทิษฐิถือว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจจะเป็นศัตรูราชสมบัติ คอยแกล้งเกียจกันด้วยอุบายต่าง ๆ เพื่อจะมิให้ผู้คนนิยมนับถือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงถูกหม่อมไกรสรเป็นตัวมารคอยใส่ร้ายต่าง ๆ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ จนผลกรรมบันดาลให้ตัวต้องราชภัยเป็นอันตรายไปเอง

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาคันถธุระผิดกับผู้อื่น ด้วยตั้งพระหฤทัยจำนงแต่จะเรียนพระพุทธศาสนาให้รอบรู้อย่างถ่องแท้ มิได้หมายจะมีตำแหน่งฐานันดรอย่างใดในสังฆมณฑล เพราะฉะนั้นเมื่อทรงทราบภาษามคธถึงสามารถจะอ่านพระไตรปิฎกเข้าพระหฤทัยได้โดยลำพังพระองค์ ก็ทรงพยายามพิจารณาหลักฐาน พระพุทธศาสนา ต่อมา เมื่อทรงพิจารณาถึง พระวินัยปิฎกปรากฏแก่ พระญาณว่า วัตรปฏิบัติเช่นที่ พระสงฆ์ไทย ประพฤติกัน เป็นแบบแผนผิดพระวินัยที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติอยู่มาก

ยิ่งทรงพิจารณาไป ก็ยิ่งเห็นวิปลาส คลาดเคลื่อน มาช้านาน แล้วก็เกิดวิตกขึ้นในพระหฤทัยว่า หรือสมณวงศ์ที่สืบเนื่องมาจาก พระอริยสาวกของพระพุทธเจ้าจะศูนย์เสียแล้ว แต่อย่างไรก็ดีการที่พระองค์ทรงผนวช ได้สมาทานว่า จะประพฤติ ตามพระธรรมวินัย ของพระพุทธเจ้า ถ้าทรงประพฤติวัตรปฏิบัติต่อไปในทางที่ผิดพระพุทธบัญญัติเห็นว่าลาผนวชออกเป็นแต่อุบาสกจะดีกว่า ในขณะเมื่อกำลังทรงพระวิตกดังว่ามาและยังไม่เห็นทางที่จะแก้ไข ได้ทรงกิตติศัพท์ทราบถึง

พระกรรณว่ามีพระเถระมอญองค์ ๑ (ชื่อซายนามฉายาว่าพุทธวงศ) บวชมาแต่เมืองมอญ มาอยู่วัดบวรมงคลได้เป็นพระราชาคณะที่พระสุเมธมุนี เป็นผู้ชำนาญพระวินัยปิฎกและประพฤติวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัด จึงเสด็จไปทรงทำวิสสาสะสนทนากับพระสุเมธมุนี ๆ ทูลอธิบายระเบียบวัตรปฏิบัติของพระมอญคณะ (กัลยาณี) ที่ท่านอุปสมบทให้ทรงทราบโดยพิสดาร ทรงพิจารณาเห็นไม่ห่างไกลจากพระพุทธบัญญัติเหมือนอย่างวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์สยาม ก็ทรงยินดี ด้วยตระหนักในพระหฤทัยว่าสมณวงศ์ไม่ศูนย์เสียแล้วเหมือนอย่างทรงพระวิตกอยู่แต่ก่อน ก็ทรงเลื่อมใสใคร่จะประพฤติวัตรปฏิบัติตามแบบพระมอญ แต่มีความขัดข้องด้วยเสด็จประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ๆ อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช จะทรงประพฤติให้ผิดกับระเบียบแบบแผนของพระสงฆ์ในวัดนั้น ก็จะเป็นการละเมิดและคนทั้งหลายอาจจะเกิดความเข้าใจผิดต่อไป จึงเสด็จย้ายไปประทับ ณ วัดสมอรายเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๗๒ เหมือนอย่างเคยเสด็จประทับเมื่อพรรษาแรกทรงผนวช เวลานั้นมีพระภิกษุหนุ่มเป็นเจ้าบ้าง เป็นลูกผู้ดีบ้าง ที่ได้ถวายตัวเป็นสานุศิษย์ศึกษาอยู่ในสำนักและเลื่อมใสในพระจริยาวัตรอีกราว ๖ รูป ตามเสด็จอยู่วัดสมอรายก็มี อยู่วัดอื่นเป็นแต่ไปประชุม ณ วัดสมอรายก็มี จึงเริ่มเกิดเป็นคณะสงฆ์ซึ่งแสวงหาสัมมาปฏิบัติ อันมาได้นามในภายหลังว่า "ธรรมยุติกา" แต่นั้นเป็นต้นมา[๑]

---

๑. ว่าตามพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหนังสือเรื่องวัดสมอราย

ตรงนี้จะกล่าวถึง เรื่องวัตรปฏิบัติของ พระสงฆ์ไทยในสมัยนั้น แทรกลงสักหน่อย มีเรื่องตำนานเล่ากันมาแต่โบราณ (จะเป็นตำนานเกิดขึ้นในเมืองมอญ หรือในเมืองไทยหาทราบไม่) ว่าเมื่อพระสงฆ์ลังกาวงศ์เชิญพระไตรปิฎกมาจากลังกาทวีปนั้น เรือมาถูกพายุพัดพลัดกันไป เรือลำที่ทรงพระวินัยปิฎกพลัดไปเมืองมอญ และเรือที่ทรงพระสุตตันตปิฎก พลัดมาเมืองไทย ตำนานนี้อาจจะเป็นอุปมาไม่มีมูลทางพงศาวดาร แต่มีความจริงประหลาดอยู่ที่พระสงฆ์ในเมืองมอญถือพระวินัยปิฎกเป็นสำคัญ ฝ่ายพระสงฆ์ทางเมืองไทยถือพระสุตตันตปิฎก เป็นสำคัญ เพราะฉะนั้น พระสงฆ์ไทย ชำนาญการแสดงธรรม แต่มิใคร่เอาใจใส่ในการปฏิบัติพระวินัยเคร่งครัดนัก เป็นเช่นนั้นมาแต่โบราณ ใช่ว่าพระสงฆ์ไทยจะเป็นอลัชชีหรือไม่มีความรู้นั้นหามิได้ แต่มามีเสียอยู่อย่างหนึ่งที่พระสงฆ์ไทยเชื่อถือคติปัญจอันตรธานในปริเฉทท้ายคัมภีร์ปฐมสมโพธิ ๑ เกินไป ในปริเฉทนั้นอ้างว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงพยากรณ์ไว้ว่าเมื่อถึงกลียุค (คือยุคปัจจุบันนี้) พระพุทธศาสนาจะเสื่อมลงเรื่อยไป สติปัญญาและความศรัทธาอุตสาหะของคนทั้งหลายก็จะเลวลงทุกที จนไม่สามารถรักษาพระธรรมวินัยไว้ได้ ที่สุดเมื่อพุทธศักราช ใกล้จะถึงห้าพันปีแม้พระสงฆ์ ก็จะมีแต่ผ้าเหลืองคล้องคอ หรือผูกข้อมือไว้ พอรู้ว่าเป็นพระเท่านั้น คติตามคัมภีร์นี้ เป็นเหตุให้เชื่อกันว่า พระพุทธศาสนาที่เราถือกันมีแต่จะเสื่อมไป เป็นธรรมดา พ้นวิสัย ที่จะคิดแก้ไขให้

๑. เป็นคัมภีร์แต่งในลังกาทวีป

คิดได้ เมื่อเช่นนั้นก็พยายามรักษาพระธรรมวินัยมาแต่เพียงเท่าที่สามารถ จนเกิดคำพูดว่า "ทำพอเป็นกิริยาบุญ" ด้วยเชื่อคติที่กล่าวมานี้ ๑ แม้ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่าได้มีการ "ฟื้นพระศาสนา" มาเป็นครั้งเป็นคราว เช่นทำสังคายนาพระไตรปิฎกเมื่อรัชกาลที่ ๑ นั้นก็ดี การฟื้นพระศาสนาที่ทำมานั้นเป็นแต่ฟื้นหาความรู้ หาได้ฟื้นถึงการปฏิบัติไม่ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติอย่างธรรมยุติกา จึงเป็นการฟื้นพระศาสนาส่วนที่บกพร่องของพระสงฆ์สยามมาแต่โบราณ หรือว่าอีกนัยหนึ่งก็คือทรงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยให้สมบูรณ์ทั้ง พระธรรม และพระวินัย เพราะฉะนั้นคติธรรมยุติกาที่ทรงตั้งขึ้น จึงดีกว่าคติเดิมทั้งที่พระมอญและพระไทยถือกันมาแต่ก่อน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับไปอยู่วัดราชาธิวาสนั้น พระสงฆ์ซึ่งถือวัตรปฏิบัติอย่างธรรมยุติกามีจำนวนเพียงสัก ๒๐ รูป ตามเสด็จไปอยู่วัดราชาธิวาสบ้าง คงอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ฯ หรืออยู่วัดอื่นบ้าง แต่เมื่อพระเกียรติคุณที่ทรงเชี่ยวชาญพระไตรปิฎก และพระปฏิภาณในการแสดง พระธรรมเทศนา เลื่องลือแพร่หลาย ก็มีพระภิกษุสามเณร มหานิกาย พากันไปถวายตัวเป็นศิษย์แล้วเลยบวชเป็นธรรมยุติกามากขึ้น และมีพวกคฤหัสถ์พากันเลื่อมใสไปถือศีลฟังธรรมมากขึ้นโดยลำดับ จนที่วัดราชาธิวาสเกิดเป็น

---

๑. ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ ได้เคยสนทนากับพระมหาเถระที่เชื่อถือคติปัญจอันตรธานอย่างว่าหลายองค์

สำนักคณาจารย์อันหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชาคณะ [๑] ถึงกระนั้น ที่ทรงทำความเจริญให้เกิดขึ้น ณ วัดราชาธิวาส ก็เป็นเหตุให้พวกศัตรูมีจิตริษยายิ่งขึ้น ถึงกล่าวแสดงความสงสัยว่าที่คนพอใจไปวัดราชาธิวาสกันมากนั้น เพราะประสงค์จะยกย่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในทางการเมือง ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่ทรงระแวงสงสัยในส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่รำคาญพระราชหฤทัยที่เกิดกล่าวกันเช่นนั้นแพร่หลาย จึงตรัสปรึกษาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีพิพัฒน์ ๆ กราบทูลความเห็นว่า ถ้าโปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่เสียใกล้ ๆ ความสงสัยนั้นก็จะระงับไปเอง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย เผอิญมีกรณีเหมาะแก่พระราชประสงค์ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชาคณะแต่ยังไม่ได้ครองวัด และเวลานั้นพระราชาคณะตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศน์ ฯ ซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างใหม่ที่ในพระนครว่างอยู่ จึงโปรด ฯ ให้เลื่อนสมณศักดิ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสมอเจ้าคณะ

---

๑. ทรงตั้งเมื่อปีใดไม่ทราบแน่ สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ท่านเล่าว่า วันหนึ่งเสด็จเข้าไปถวายเทศน์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสว่า "ชีต้นบวชมานานแล้ว ควรเป็นราชาคณะได้" แล้วพระราชทานพัดแฉกพื้นตาดให้ทรงถือเป็นพัดยศต่อมา

รอง [1] แล้วเชิญเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศน ฯ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๗๙ เวลานั้นพระชันษาได้ ๓๒ ปี ทรงผนวชได้ ๑๒ พรรษา [2]

ก่อนที่จะเล่าเรื่องพระราชประวัติตอนเสด็จอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ จะย้อนไปกล่าวถึงเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเที่ยวธุดงค์ในสมัยเมื่อยังประทับอยู่วัดราชาธิวาสเสียก่อน เพราะการที่เสด็จเที่ยวธุดงค์ มามีผลเป็นคุณแก่บ้านเมืองเมื่อภายหลังหลายสถาน คือในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชนั้น ประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสหัวเมืองห่างจากกรุงเทพ ฯ ถึงต้องประทับแรม แม้เพียงเสด็จไปทรงบูชาพระพุทธบาท หรือไปทรงทอดกฐินหลวงถึงพระนครศรีอยุธยาเป็นต้น หยุดมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ นับเวลากว่า ๓๐ ปี เมื่อไม่มีการเสด็จพระราชดำเนิน เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ก็ไม่มีใครเสด็จออกไปเที่ยวหัวเมืองไกล นอกจากจำเป็นต้องไปในเวลามีราชการ เพราะเห็นเป็นการฝ่าฝืนพระราชปฏิบัติเกรงจะระแวงผิดทางการเมือง จึงอยู่กันแต่ในกรุงเทพ ฯ เป็นพื้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฟื้นพระศาสนา ใคร่จะศึกษาธุดงควัตรให้บริบูรณ์ ทรงพระราชดำริว่า พระองค์ทรงเพศเป็นสมณะ ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง จึงถวายพระพรลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไป

๑. เข้าใจว่าเสมอกันกับกรมหมื่นนุชิตชิโนรส คือมีฐานานุกรม ๗ รูป และลำดับยศอยู่ต่อพระพิมลธรรม

๒. ถ้านับตั้งแต่ทรงผนวชแปลงได้ ๑๑ พรรษา จึงทรงเป็นอุปัชฌาย์ได้ตั้งแต่เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ

บูชามหาเจดีย์สถานตามหัวเมืองต่าง ๆ ก็โปรด ฯ พระราชทานอนุญาตไม่ขัดขวาง จึงได้เสด็จไปตามหัวเมืองมณฑลนครชัยศรี มณฑลราชบุรี มณฑลอยุธยา และมณฑลนครสวรรค์ ตลอดขึ้นไปจน มณฑล พิษณุโลกทาง ฝ่ายเหนือ ได้ทอด พระเนตร เห็นภูมิลำเนา และทรงทราบ ความทุกข์สุข ของราษฎร ในหัวเมืองเหล่านั้นด้วยพระองค์เอง เป็นเหตุให้ทรงทราบตระหนักมาแต่เมื่อเสด็จธุดงค์นั้นว่า รัฐบาลใน กรุงเทพ ฯ มิใคร่ ทราบความ เป็นไปใน บ้านเมือง ตามที่เป็นจริง อีกสถานหนึ่งได้ทรงทราบอัธยาศัยใจคอของราษฎรชาวหัวเมืองที่เสด็จไป และคนเหล่านั้น เมื่อรู้จัก พระองค์ ก็พากันชอบพระอัธยาศัย เกิดนิยมนับถือแพร่หลายในเหล่าประชาชนมาแต่ชั้นนั้น ยังอีกสถานหนึ่ง ซึ่งเป็นประโยชน์ สำคัญ เกิดขึ้นด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปธุดงค์ คือ เมื่อได้ไปทอดพระ-เนตรเห็นโบราณวัตถุเช่นศิลาจารึกเป็นต้น กับทั้งโบราณสถานที่มีแบบอย่างต่าง ๆ กันตามสมัย ก็เกิดใฝ่พระหฤทัยในการศึกษาโบราณคดีของประเทศสยามโดยทางวิทยาศาสตร์ เหมือนอย่างทรงนำทางให้ผู้อื่น ทั้งไทยและฝรั่ง นิยมศึกษา ตามเสด็จต่อมา ความรู้โบราณคดีของประเทศสยามจึงได้เจริญแพร่หลาย แม้จนทุกวันนี้ใครจะ ศึกษาโบราณคดี ของประเทศสยาม ก็ยังได้ อาศัย พระบรมราชาธิบาย ของ พระบาท สมเด็จ พระ จอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ซึ่ง ทรง พระ ราชนิพนธ์ไว้แทบทุกคน

เวลาเมื่อ พระบาทสมเด็จ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้พระ

พระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเข้ามาอยู่ วัดบวร นิเวศน ฯ นั้น ดูทรงระวังมากที่จะมิให้โทมนัสน้อยพระหฤทัย เป็นต้นว่า เมื่อ แห่ เสด็จ มาจาก วัดราชาธิวาส ตาม ประเพณี แห่พระราชาคณะ ไป ครอง วัดนั้น โปรด ฯ ให้จัด กระบวน เหมือนอย่าง แห่เสด็จ พระมหาอุปราช แล้วโปรด ฯ ให้สร้างตำหนัก (หลังที่เรียกว่า "พระปั้นหยา") กับท้องพระโรงให้เสด็จอยู่เป็นผาสุข และทรงทำนุบำรุงด้วย ประการ อย่างอื่น อีก เป็น อัน มาก[๑] ฝ่ายพระบาท สมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ก็ทรงพอ พระหฤทัย ที่ได้เสด็จมาอยู่วัดบวร-นิเวศน ฯ ด้วยเหตุ หลาย สถาน เพราะ เมื่อ เสด็จ ประทับ อยู่ ที่วัดราชาธิวาส วัดนั้นมีพระราชาคณะและพระสงฆ์มหานิกายปกครองมาแต่เดิม ทรงจัดวางระเบียบธรรมยุติกาได้สะดวกเพียงวัตรปฏิบัติส่วนตัวพระภิกษุ แต่จะจัดต่อขึ้นไปถึงระเบียบสงฆ์เช่นทำสังฆกรรมเป็นต้นยังขัดข้อง เพราะอยู่ปะปนกับพระสงฆ์ต่างสังวาสกัน ที่สุดพระธรรมยุติกาที่มีขึ้นก็ยังต้องแยกกันอาศัยอยู่ตามวัดต่าง ๆ เพราะเสนาสนะไม่พอจะอยู่ ที่วัดราชาธิวาสได้หมด เสด็จมาอยู่วัดบวร-นิเวศน ฯ ได้ทรงครองวัดสามารถ รับพระสงฆ์ธรรมยุติกามา อยู่ในวัดเดียวกัน ทั้งพระที่บวชใหม่ก็บวชเป็นธรรมยุติกาทั้งนั้น ในไม่ช้า

---

๑. กล่าวกันมาว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามวัดบวรนิเวศน ฯ ในครั้งนั้นด้วย เพื่อให้เป็นพระเกียรติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้เห็นว่าจะพระราชทานมาก่อนแล้วเพราะเป็นวัดที่สถิตของ พระราชา คณะผู้ใหญ่ แต่ก่อน พระ บาท สม เด็จ พระจอม เกล้า เจ้าอยู่หัว เสด็จมาครอง

พระสงฆ์วัดบวรนิเวศน ฯ ก็เป็นธรรมยุติกาทั้งหมด จึงทรงจัดวางระเบียบการคณะสงฆ์และการปกครองวัด ตลอดจนการสั่งสอนสัปบุรุษ ให้บริบูรณ์ตามคติธรรมยุติกาได้ดังพระประสงค์ แต่ความเดือดร้อนรำคาญก็เกิดขึ้นหลายอย่าง เพราะเสด็จเข้ามาอยู่ใกล้ถูกหม่อมไกรสรพยายามทำร้ายหนักขึ้น จนถึงหาเหตุให้จับพระสุเมธมุนี ที่เป็นพระอุปัชฌาย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเบียดเบียนด้วยประการต่าง ๆ แม้จนแกล้งใส่บาตรพระธรรมยุติกาด้วยข้าวต้มให้ร้อนมือที่อุ้มบาตร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องทรงรับความเจ็บช้ำระกำพระหฤทัย มาตลอดอายุของหม่อมไกรสร แต่ก็ไม่ทรงยอมหย่อนพระอุตสาหะในการฟื้นพระศาสนา ด้วยทรงเห็นว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์อยู่ จึงสามารถแสดงวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติกาได้โดยเปิดเผย

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมาครองวัดบวรนิเวศน ฯ พอทรงวางระเบียบนิกายธรรมยุติกาสำเร็จแล้ว ก็ทรงพยายามฟื้นการศึกษาพระปริยัติธรรมต่อมา ทรงพระราชดำริแก้ไขวิธีเรียน ซึ่งแบบเดิมให้เรียนภาษามคธกับพระธรรมวินัยไปด้วยกันตามคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรสำหรับสอบเป็นลำดับขึ้นไป ทรงเปลี่ยนเป็นให้เรียนเป็น ๒ ชั้น ๆ ต้นเรียนแต่ไวยากรณ์ขึ้นไปจนจบคัมภีร์มงคลทีปนี กวดขันให้รู้ภาษามคธแตกฉานเสียก่อน แล้วจึงให้ศึกษาหาความรู้พระธรรมวินัยด้วยอ่านคัมภีร์อื่น ๆ ต่อไปเป็นชั้นหลัง ด้วย

ใช้วิธีนี้นักเรียนสำนักวัดบวรนิเวศน ฯ จึงรู้ภาษามคธเชี่ยวชาญถึงสามารถพูดภาษานั้น ๑ และใช้หนังสืออรรถเทศน์ได้โดยสะดวก เมื่อเข้าแปลพระปริยัติธรรมก็ได้เป็นเปรียญประโยคสูงมากกว่าสำนักอื่น ๆ เล่ากันมาว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระราชทานพระกฐิน ทอดพระเนตรเห็นพระสงฆ์วัดบวรนิเวศน ฯ เป็นเปรียญมาก ตรัสปราศรัยแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "ถ้าวัดของชีต้นเป็นเปรียญทั้งวัดก็จะดีทีเดียว" เพราะเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสามารถจัดบำรุงการเล่าเรียนได้รุ่งเรืองเช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้มีตำแหน่งในคณะมหาเถระผู้สอบพระปริยัติธรรมในสนามหลวง แต่เผอิญไปเกิดโต้แย้งกับพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลก ฯ (องค์ที่ออกนามมาในตอนที่ทรงแปลพระปริยัติธรรม) ซึ่งเป็นผู้ใหญ่อยู่แต่ก่อน เรื่องที่เกิดโต้แย้งนั้นเล่ากันมาว่า พระมหาผ่อง (ภายหลังได้เป็นพระราชาคณะที่พระธรรมภาณพิลาศ อยู่วัดประยูรวงศ์) แปลความแห่งหนึ่งว่า "ตุมฺเห อันว่าท่านทั้งหลาย นิสีทถ จงนั่ง อาสเน ในอาสนะ" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

---

๑. ในจดหมายรายงานหม่อมราไชทัย เรื่องทูตไทยไปยุโรปเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ ว่าเมื่อไปถึงเมืองลังกามีพระสงฆ์มาปราศรัยเป็นภาษามคธ เจ้าหมื่นสรรเพทภักดีเป็นผู้พูดตอบ เจ้าหมื่นสรรเพท นั้น (ภายหลังเป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง) เคยเป็นแต่มหาดเล็กข้าหลวงเดิมอยู่ที่วัดบวรนิเวศน ฯ เพียงนั้นยังพอพูดภาษามคธได้บ้าง ส่อให้เห็นว่าคงจะพูดภาษามคธกันได้แพร่หลายในวัดบวรนิเวศน ฯ เมื่อครั้งนั้น

เจ้าอยู่หัวไม่โปรดที่แปลศัพท์ **อาสเน** ว่า "ในอาสนะ" พระมหาผ่องแปลใหม่ว่า **อาสเน** "เหนืออาสนะ" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด แต่พระพุทธโฆษาจารย์ติว่า ไม่ถูก พระมหาผ่องก็ไม่รู้ที่จะแปลว่ากะไร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าพระมหาผ่องจะตก จึงตรัสขึ้นว่า "นั่งในอาสนะนั้น นั่งอย่างไร จะฉีกอาสนะออกแล้วเข้า ไปนั่งในช่องที่ฉีกหรือ หรือจะเอาอาสนะขึ้นคลุมตัวไว้ในนั้น" พระพุทธโฆษาจารย์โกรธ บังอาจกล่าวคำหยาบช้าต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็กริ้ว ตรัสสั่งห้ามมิให้นิมนต์พระพุทธโฆษาจารย์เข้าราชการอีก และทรงมอบการสอบพระปริยัติ-ธรรม เป็นสิทธิ ขาดแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่นั้นมาจนตลอดรัชกาล[๑] แต่เรื่องเนื่องด้วยพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ยังไม่หมดเพียงนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเสวยราชย์ พระพุทธโฆษาจารย์เกรงว่าจะ ถูกถอดจากพระราชาคณะด้วยทรงอาฆาต ถึงเตรียมตัวจะกลับไปอยู่เมืองเพชรบุรีที่ถิ่นเดิม แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลับทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้พ้นโทษ ตรัสยกย่องว่าพระพุทธโฆษาจารย์ชำนาญพระปริยัติธรรมมาก ให้เลื่อนฐานันดรขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ตำ

---

๑. เรื่องที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสปราศรัย กับเรื่อง ที่กล่าวนี้ พระสารสาสน์พลขันธ์ (สมบุญ) ซึ่งเมื่อบวชเป็นพระครูสมุหฐานานุกรมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่ เล่าให้ฟัง

แหน่งเจ้าคณะกลางมาครอง วัดมหาธาตุ ฯ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ก็เกิดเลื่อมใสในพระคุณธรรมที่ไม่ทรงพยาบาทว่าพระองค์ทรงเป็นบัณฑิตโดยแท้ จึงแต่งคาถาถวายพรอันขึ้นด้วยบทว่า **"ยํ ยํ เทวมนุสฺสานํ มงฺคลตฺถาย ภาสิตํ"** ถวายสนองพระเดชพระคุณ[1] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชอบพระราชหฤทัยจึงโปรด ฯ ให้พระสงฆ์สวดคาถานั้นข้างท้ายพระปริต ยังสวดมาจนทุกวันนี้

ความเจริญที่เกิดขึ้นในสำนักวัดบวรนิเวศน ฯ ครั้งนั้น กิตติศัพท์ระบือไปถึงลังกาทวีป ว่าพระวชิรญาณ[2] มหาเถระ อันเป็นพระอนุชาของสมเด็จพระธรรมิกราชพระเจ้าแผ่นดิน ได้ฟื้นพระธรรมวินัยให้รุ่งเรืองขึ้นในประเทศสยาม ถึงคณะสงฆ์ในลังกาแต่งสมณทูตให้เข้ามาสืบข่าวพระศาสนา[3] พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมอบการรับสมณทูตลังกาครั้งนั้น ให้เป็นพระธุระของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว อาศัยเหตุที่ทรงวิสสาสะกับพระ-สงฆ์ลังกา ที่เข้ามาครั้งนั้น ทรงทราบเบาะแสซึ่งจะหาคัมภีร์พระไตรปิฎกอันขาดฉบับอยู่เมื่อครั้งทำสังคายนาในรัชกาลที่ ๑ จึงทูลความแด่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรด ฯ ให้ทรงจัด

---

๑. การที่แต่งถวายนั้น พิเคราะห์ดูเหมือนจะแต่งถวายพรท้ายเทศนา เพราะมีคำในคาถาแห่งหนึ่งว่า อิมินา ธมฺมทาเนน เป็นอธิฐานอ้างอานิสงส์ธรรมทานที่แสดง

๒. เป็นพระนามฉายา ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. เมื่อรัชกาลที่ ๒ เคยแต่งสมณทูตไทยไปสืบข่าวพระศาสนาในลังกาทวีป ครั้งนี้กลับกันฝ่ายลังกามาสืบ

สมณทูต มีพระปลัดสังข์วัดบวรนิเวศน ๆ (ซึ่งมีนามฉายาว่า สุภูติ) กับพระปลัดเกิด วัดบรมนิวาศ (ซึ่งมีนามฉายาว่า อมโร) อันเป็นเปรียญธรรมยุติกา ๙ ประโยค ทั้งสององค์เป็นหัวหน้า[1]ออกไปยังลังกาทวีปเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๕ เป็นการไปเยี่ยมตอบและไปเสาะหาคัมภีร์พระไตรปิฎกครั้งหนึ่ง ต่อมาให้พระปลัดสังข์ออกไปหาพระไตรปิฎกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๗ อีกครั้งหนึ่ง ได้คัมภีร์พระไตรปิฎกซึ่งยังขาดฉบับมาเพิ่มเติมอีกเป็นอันมาก พระไตรปิฎกในประเทศสยามจึงมีบริบูรณ์แต่นั้นมา ตั้งแต่มีสมณทูตเข้ามาแล้ว ต่อมาก็มีชาวลังกาทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์ไป มาติดต่อ กับ สำนัก วัดบวร นิเวศน ๆ มิใคร่ขาด จนที่สุดเมื่อถึงรัชกาลที่ ๔ ชาวลังกาทูลขอให้ส่งคณะสงฆ์ออกไปอุปสมบทตั้งวงศ์ธรรมยุติกาที่ในลังกาทวีป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ๆ ให้พระอโนมมุนี (ศรี ซึ่งภายหลังได้เป็นที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ อยู่วัดประทุมคงคา) นำคณะสงฆ์ออกไปลังกาทวีปอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ แต่การที่จะตั้งวงศ์ธรรมยุติกาหาสำเร็จตามประสงค์ไม่ เพราะพระสงฆ์ลังกาเกิดเกี่ยงแย่งกันเองด้วยพวกนิกายอุบาลีวงศ์ (เรียกในลังกาอีกอย่างหนึ่งว่า สยามวงศ์) อ้างว่าเป็นวงศ์ของพระสงฆ์ไทยอยู่แล้ว ฝ่ายพวกนิกายพม่าซึ่งเรียกว่ามรัมวงศ์ ก็อ้างว่าพระสงฆ์ธรรมยุติการับอุปสมบทจากนิกายรามัญร่วมสมณวงศ์กับ ตนอยู่แล้ว ทั้งสองฝ่ายไม่ปรองดองกัน การที่จะ

---

๑. พระปลัดสังข์ ภายหลังเป็นที่พระพรหมมุนี พระอมโร เป็นที่พระอมราภิรักขิต ราชาคณะทั้ง ๒ องค์

ตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุติกาในลังกาทวีปจึงไม่สำเร็จ [๑]

เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศึกษาภาษาฝรั่ง ปรากฏว่าเริ่มทรงศึกษาภาษาละตินก่อน ด้วยเมื่อเสด็จประทับอยู่วัดราชาธิวาส เขตต์วัดติดต่อกับวัด คอนเซปชั่น Immaculate Conception Church ของพวกโรมันคาทอลิก และเวลานั้นสังฆราชปาลกัวต์ยังเป็นบาดหลวงอธิการของวัดนั้น ชอบไปเฝ้าทูลถามความรู้ภาษาและขนบธรรมเนียมไทยเนือง ๆ จนทรงคุ้นเคย จึงโปรด ฯ ให้สอนภาษาละตินถวายเป็น ทำนอง แลกเปลี่ยน ความรู้กัน จะได้ทรงศึกษาอยู่ ตลอดเวลา สักเท่าใดและถึง เพียงไหนไม่ปรากฏ แต่สังเกตในพระราชหัตถเลขาเมื่อเสวยราชแล้ว มักทรงใช้ศัพท์ภาษาละตินเนือง ๆ เห็นได้ว่าทรงทราบไวยากรณ์ของภาษานั้น แต่การที่ทรงศึกษาภาษาละตินคงหยุดเมื่อเสด็จย้ายจากวัดราชาธิวาส แต่ภาษาอังกฤษนั้นเสด็จกลับมาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ แล้วหลายปี จึงได้เริ่มทรงศึกษาต่อมิชชันนารีอเมริกัน

พวกมิชชันนารีอเมริกันกับพวกบาดหลวงฝรั่งเศส แม้เจตนามาสอนคริสต ศาสนา อันเดียวกันก็ดี ถือคติ ต่างกัน เป็นข้อ สำคัญหลายอย่าง พวกบาดหลวงถือลัทธิโรมันคาทอลิก วางตัวเป็น "พระ"

---

๑. ถึงรัชกาลที่ ๕ มีพระสงฆ์ลังกาฝ่ายมรัมวงศ์ พระเถระที่เป็นหัวหน้าชื่อสิริสุมนติสสะรูป ๑ ชื่อบัญญานสชรรูป ๑ เข้ามา ขอบวช แปลงเป็น ธรรมยุติกาที่ในกรุงเทพ ฯ ได้แปลงตามปรารถนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ (แต่ดูเหมือนจะกลับไปตั้งคณะธรรมยุติกาไม่สำเร็จอีก)

พยายามบำรุงศาสนาด้วยตั้งบริษัท และอุปถัมภ์บำรุงฝึกสอนคนที่เข้ารีตเป็นสำคัญ ฝ่ายพวกมิชชันนารีอเมริกันถือลัทธิโปรเตสตันส์ (ซึ่งแตกไปจากโรมันคาทอลิก) วางตัวเป็น "ครู" นำทั้งศาสนาและอารยธรรม Civilization มาสอนชาวต่างประเทศทั่วไปไม่เลือกหน้า ชอบใช้วิธีทำให้เกิดประโยชน์ต่าง ๆ เช่นรักษาโรคและสอนวิชาความรู้เป็นต้น ให้คนทั้งหลายเลื่อมใสเป็นปัจจัยต่อไปถึงการสอนศาสนา เพราะฉะนั้นพวกมิชชันนารีอเมริกันจึงเข้ากับไทยได้ผิดกันกับพวกบาดหลวง ในครั้งนั้นมีไทยที่สูงศักดิ์เป็นชั้นหนุ่ม (เช่นเรียกกันในปัจจุบันนี้ว่า "คนสมัยใหม่") ปรารถนาจะศึกษาวิชาอย่างฝรั่งหลายคน จะกล่าวแต่ผู้ที่มาปรากฏเกียรติคุณในชั้นหลังคือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ใคร่จะทรงศึกษาวิชาทหารพระองค์ ๑ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อยังเป็นกรมหมื่น ใคร่จะทรงศึกษาวิชาแพทย์อย่างฝรั่งพระองค์ ๑ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นที่หลวงนายสิทธิ ใคร่จะศึกษาวิชาต่อเรือกำปั่นคน ๑ ได้ศึกษาวิชาเหล่านั้นต่อพวกมิชชันนารีอเมริกัน แต่ว่าสอนกันด้วยภาษาไทย ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงคุ้นเคยกับพวกมิชชันนารีอเมริกันตั้งแต่เสด็จอยู่วัดราชาธิวาส แต่หาปรากฏว่าได้ทรงศึกษาวิชาอันใดจากพวกมิชชันนารีอเมริกันในชั้นนั้นไม่

เหตุที่ พระบาท สมเด็จ พระจอม เกล้า เจ้าอยู่หัว ทรงศึกษา ภาษาอังกฤษ พิเคราะห์ในเรื่องพงศาวดารต่อให้เห็นว่าน่าจะ เป็นเพราะ

ทรงปรารภถึงการบ้านเมืองตั้งแต่จีนรบแพ้อังกฤษ ต้องทำหนังสือสัญญายอมให้อังกฤษกับฝรั่งต่างชาติเข้าไปมีอำนาจในเมืองจีนเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ เวลานั้นไทยโดยมากยังเชื่อตามคำพวกจีนกล่าวว่าแพ้สงครามด้วยไม่ทันเตรียมตัว รัฐบาลจึงต้องทำหนังสือสัญญาพอให้มีเวลาตระเตรียมรบพุ่งต่อไป แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระดำริเห็นว่าถึงคราวโลกยวิสัยจะเกิดการเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมามีอำนาจขึ้นทางตะวันออกนี้ และประเทศสยามอาจจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งยิ่งขึ้นในวันหน้า จึงเริ่มทรงศึกษาภาษาอังกฤษ มิสเตอรแคสเวล [๑] มิชชันนารีอเมริกัน (ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียกในหนังสือแสดงกิจจานุกิจว่า "หมอหัศกัน") เป็นผู้สอนถวาย เล่ากันมาว่า มิสเตอรแคสเวล ไม่ยอมรับค่าจ้าง ทูลขอแต่โอกาสให้สอนคริสตศาสนาได้ที่วัดบวรนิเวศน ฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็กล้าประทานอนุญาตให้สอนที่ศาลาหน้าวัดหลัง ๑ ตามประสงค์ เป็นทำนองเหมือนท้าให้พิสูจน์ความศรัทธาของพุทธบริษัทวัดบวรนิเวศน ฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับมิสเตอรแคสเวล จนสามารถจะอ่านเขียนและตรัสภาษาอังกฤษได้สะดวกดียิ่งกว่าใคร ๆ ที่เป็นไทยด้วยกันในสมัยนั้นทั้งสิ้น ข้อนี้มีหลักฐานปรากฏเมื่อรัฐบาลอังกฤษให้ เซอรเจมส์ บรุ๊ค เป็นทูตเข้ามาเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ หนังสือที่มีไปมากับไทยใช้ภาษาอังกฤษเป็นคราวแรก เวลานั้นข้างฝ่ายไทยไม่มี

๑. มิสเตอร แคสเวล เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒

ผู้ชำนาญภาษาอังกฤษ ต้องอาศัยมิชชันนารีอเมริกันชื่อ มิสเตอรโจนส์ (เรียกกันว่า "หมอยอนส์") คน ๑ กับฝรั่งครึ่งชาติชื่อเจมส์เฮส์ (เรียกกันว่า "เสมิยนยิ้ม") อีกคน ๑ ซึ่งไม่ชำนาญภาษาไทย เป็นผู้แปลและแต่งภาษาอังกฤษ แล้วให้ส่งไปถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เรียกในจดหมายเหตุว่า "ทูลกระหม่อมพระ") ทรงตรวจทุกฉบับ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษในสมัยนั้นอีกพระองค์ ๑ แต่คงเป็นเพราะไม่ทรงทราบลึกซึ้งถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงไม่ปรากฏว่าได้มีหน้าที่ช่วยตรวจหนังสือที่ไปมากับ เซอร เจมส์บรุค มิสเตอรแคสเวลถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ ถ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงศึกษาภาษาอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๖ ก็มีเวลาสอนอยู่ ๖ ปี แต่สันนิษฐานว่าเห็นจะทรงศึกษาต่อมิสเตอรแคสเวลไม่นานถึง ๖ ปี พอทรงสามารถอ่านภาษาอังกฤษเข้าพระหฤทัยได้ความโดยสะดวกแล้ว ก็ทรงศึกษาด้วยพระองค์เองต่อมา วิธีเรียนอย่างว่านี้ยังใช้กันมาจนในรัชกาลที่ ๕ เช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ดี สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จกรมพระยาเทววงศวโรปการก็ดี ตลอดมาจนตัวผู้แต่งหนังสือนี้เอง ก็เรียนต่อครูเพียงสัก ๓ ปี แล้วเรียนเอาเองต่อมา ทั้งนั้น แต่กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นประหลาดกว่าเพื่อน ด้วยไม่มีครู ทรงพากเพียรเรียนแต่โดยลำพังพระองค์ ทรงทราบทั้งภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศส อาจอ่าน

หนังสือ ๒ ภาษานั้นเข้าพระหฤทัยได้สะดวก เป็นแต่ตรัสและเขียนไม่ได้

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาทราบภาษาอังกฤษ พระเกียรติคุณก็แพร่หลายไปถึงนานาประเทศ ด้วยพวกมิชชันนารีและฝรั่งที่เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ บอกเล่ากันต่อ ๆ ไป จนมีนักเรียนชาวประเทศอื่น ทั้งที่ใกล้เคียง และห่างไกลไปจนยุโรปและอเมริกาเขียนจดหมายมาถวาย ทูลถามหาความรู้ต่าง ๆ อันเกี่ยวกับประเทศสยาม ก็มีพระราชหัตถเลขาตอบตามประสงค์ ลายพระราชหัตถเลขาครั้งนั้นยังปรากฏอยู่มาก มักทรงแต่งตามโวหารภาษาไทย ข้อนี้เมื่อ เซอร จอน เบาริ่ง เป็นราชทูตเข้ามาเวลาเสด็จเสวยราชย์แล้ว ยกเหตุที่ประเทศอื่น ๆ ทางตะวันออกนี้ไม่มีเจ้านายประเทศใดได้เรียนรู้ภาษาอังกฤษ ทูลแนะนำให้มีพระราชหัตถเลขาไปถวายสมเด็จพระราชินีวิคตอเรีย แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภความขัดข้อง ว่าไม่สามารถจะทรงแต่งสำนวนให้เหมือนคนอังกฤษได้ เซอร จอน เบาริ่ง ทูลว่า ถึงพระราชนิพนธ์ไม่เหมือนสำนวนคนอังกฤษแต่ง ใครอ่านก็เข้าใจความตามพระราชประสงค์ได้ชัดเจน อย่าให้ทรงพระวิตกเลย จึงมีพระราชหัตถเลขาไปถวายสมเด็จพระราชินีวิคตอเรีย

วิชาความรู้ต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาจากตำราภาษาอังกฤษจะมีอย่างใดบ้าง ข้อนี้มีหลักฐานปรากฏแต่ว่าได้ทรงศึกษาวิชาคณนาวิธีอย่าง ๑ วิชาโหราศาสตร์

อย่าง ๑ ประวัติศาสตร์อย่าง ๑ กับการเมืองด้วยอีกอย่าง ๑ การที่ได้ทรงศึกษาวิชาคณนาวิธีและโหราศาสตร์ ปรากฏในเรื่อง สุริยอุปราคาที่ กล่าวมา แล้วใน ตอนก่อน การที่ทรง ศึกษา ประวัติ ศาสตร์ มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ปรากฏอยู่ในหนังสือ เซอร จอน เบาริง แต่ง ว่าเมื่อจะเป็นอัครราชทูตเข้ามาเจริญทาง พระราช ไมตรีใน พ. ศ. ๒๓๙๘ นั้น เกรงไทยจะรับรองไม่สมศักดิ์ ด้วยทูตอังกฤษที่เคยเข้ามากรุงเทพ ฯ แต่ก่อน เป็นแต่ทูตของอุปราชในอินเดีย หรือทูตของรัฐบาลอังกฤษ แต่ เซอร จอน เบาริง เป็นอัครราชทูตเชิญพระราชสาส์นมาต่างพระองค์สม เด็จพระ ราชินี วิคตอเรีย จะต้องให้รับผิดกัน เซอร จอน เบาริง ค้นหาแบบอย่างที่ไทยเคยรับราชทูตของพระเจ้าแผ่นดิน พบในหนังสือเก่าเล่าเรื่อง สมเด็จพระนารายน์มหาราชรับ เชวเลีย เดอโชมอง ราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๘ เอารายการ ในหนังสือนั้นเตรียมมาเปรียบเทียบ ข้างฝ่ายไทยในเวลานั้นไม่มีใครรู้แบบแผน เพราะตำราศูนย์เสียแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพระองค์เดียว เพราะ ได้ทรง หนังสือ พงศาวดาร การ เกี่ยวข้องในระหว่างไทยกับฝรั่งที่ฝรั่งแต่งไว้แต่โบราณ ทรงคาดใจ เซอร จอน เบาริง ว่าคงปรารถนาจะให้รับรองผิดกับทูตอังกฤษที่มาแล้วแต่ก่อน จึงโปรด ฯ ให้เอาแบบอย่างครั้งสมเด็จพระนารายน์มหาราชรับราชทูตฝรั่งเศสมาใช้เป็นระเบียบ ก็ถูกใจ เซอร จอน เบาริง ไม่มีทางที่เกี่ยงงอนได้

เรื่องทรงศึกษาการเมืองที่เกี่ยวกับต่างประเทศนั้น พึง สันนิษฐานได้ว่าคงทรงหนังสือข่าวที่ฝรั่งพิมพ์ในเมืองจีนและสิงคโปร์ ปีนัง เป็นต้น กับทั้งที่ได้ทรงสนทนาสมาคมกับฝรั่ง ทรงทราบประวัติการณ์ที่ฝรั่งมาทำทางตะวันออกนี้และความเห็นของฝรั่งอยู่เสมอ เมื่อครั้งทรงตรวจหนังสือที่ไทยโต้ตอบกับ เซอร เจมส์ บรุ๊ค คงตระหนักแน่พระหฤทัยตามที่ทรงคาดไว้แต่ก่อน ว่าอังกฤษคงจะมาเกี่ยวถึงเมืองไทย เหตุการณ์ที่ปรากฏในชั้นหลังส่อให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระดำริเห็นมาแล้ว แต่ยังทรงผนวช ว่าไทยคงต้องทำหนังสือสัญญากับอังกฤษด้วยจำเป็น ข้อนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็อาจจะทรงพระราชดำริเช่นนั้นเหมือนกัน แต่เห็นว่าถ้าทำหนังสือสัญญาตามข้อความที่อังกฤษปรารถนา จะเกิดความฉิบหายในบ้านเมือง และบางทีจะยังเชื่อคำพวกจีน ว่าอังกฤษมีกำลังมากแต่ในท้องทะเล ถ้ารักษาปากน้ำให้มั่นคงอย่าให้เรือรบขึ้นมาถึงพระนครได้ก็จะปลอดภัย จึงไม่ยอมทำหนังสือสัญญากับเซอร เจมส์ บรุ๊ค ว่าตามหลักฐานที่ปรากฏครั้งนั้น มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว ที่ทรงพระดำริเห็นว่าประเทศสยามจะปลอดภัยในอนาคตได้แต่ด้วยทำให้ฝรั่งนับถือ แต่ในเวลานั้นทรงผนวช ไม่มีกิจเกี่ยวข้องในราชการบ้านเมือง ก็นิ่งอยู่

เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงรับราชสมบัตินั้น พิเคราะห์ความตามเรื่องพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ดูเหมือน

เมื่อตอนแรกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสวยราชย์ จะยังมิได้ทรงพระราชดำริถึงเรื่องรัชทายาท ด้วยยังไม่แน่พระราชหฤทัยว่าราชการบ้านเมืองจะเรียบร้อยหรือจะเป็นอย่างไร เพราะผู้ที่เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสมควรได้รับราชสมบัติก็มีมาก จึงทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นศักดิพลเสพ ซึ่งมีกำลังมากเพราะได้กำกับราชการกระทรวงกลาโหม และเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยยิ่งกว่าเจ้านายพระองค์อื่น เป็นพระมหาอุปราช ถ้าหากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในตอนนั้น กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพก็คงจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน พฤติการณ์เป็นเช่นนั้นมาจนกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ จึงเริ่มมีเค้าเงื่อนว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปรารภถึงเรื่องรัชทายาท ด้วยครั้งนั้นพวกข้าเจ้าต่างกรมหลายพระองค์คาดกันว่าเจ้านายของตนจะได้เป็นพระมหาอุปราชเหมือนอย่างกรมหมื่นศักดิพลเสพ พากันเตรียมตัวจะเป็นขุนนางวังหน้า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเจตนาจะไม่ตั้งพระมหาอุปราช จึงตรัสปรึกษาเสนาบดีบางคน สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติเมื่อยังเป็นที่พระยาศรีพิพัฒน์ ฯ กราบทูลว่าถ้าโปรด ฯ ให้เลื่อนกรมเจ้านายเหล่านั้นขึ้นเสียสักชั้นหนึ่ง ให้ปรากฏว่าทรงเจตนาจะให้มีพระยศแต่เพียงเท่านั้น พวกข้าในกรมเจ้านายก็คงจะไม่ทะเยอทะยานต่อไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงโปรด ฯ ให้เลื่อนกรมเจ้า

นายขึ้นเป็นกรมหลวง กรมขุน หลายพระองค์[๑] พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงรับกรมเป็น "กรมขุนอิศเรศรังสรรค์" ในครั้งนั้นด้วย ประหลาดอยู่ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเว้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ ไม่โปรด ฯ ให้ทรงรับกรม จะเป็นเพราะเหตุใด จะว่าขัดข้องเพราะทรงผนวชเป็นพระภิกษุก็มิใช่ ด้วยเมื่อกรมหมื่นนุชิตชิโนรสทรงรับกรมก็เป็นพระภิกษุมีเป็นตัวอย่างอยู่ ข้อนี้น่าสันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าตำแหน่งพระมหาอุปราชเป็นรัชทายาท ไม่สมควรแก่เจ้านายพระองค์อื่นนอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ทรงผนวชอยู่ จะทรงตั้งเป็นพระมหาอุปราชก็ขัดข้องทางฝ่ายพระศาสนา จะให้ทรงรับกรมก็ไม่เข้ากับเหตุที่เลื่อนกรมเจ้านายในครั้งนั้น จึงได้งดเสีย ต่อมามีกรณีหลายอย่าง ที่ส่อให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจำนงพระราชหฤทัยจะให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นรัช-ทายาท เช่นโปรด ฯ ให้แห่เสด็จอย่างพระมหาอุปราชเมื่อย้ายมาประทับ ณ วัดบวรนิเวศน ฯ ดังกล่าวมาแล้ว ต่อมาอีกครั้งหนึ่งเมื่อจะยกยอดพระปรางค์วัดอรุณ ฯ เดิมทำเป็นยอดนภศูลตามแบบพระปรางค์โบราณ ครั้นใกล้จะถึงวันฤกษ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสสั่งให้ยืมมงกุฎที่หล่อสำหรับพระพุทธรูปทรงเครื่องที่

๑. เลยเป็นประเพณีสืบมา เมื่อพระมหาอุปราชสวรรคต คงมีการเลื่อนกรมเจ้านาย แม้ไม่มีเหตุเหมือนรัชกาลที่ ๓

จะเป็นพระประธานวัดนางนอง มาติดต่อบนยอดนภศูล (ดังปรากฏอยู่บัดนี้) จะเป็นด้วยทรงพระราชดำริอย่างไรจึงทำเช่นนั้น หาได้ตรัสให้ใครทราบไม่ และการที่เอามงกุฎขึ้นต่อบนยอดนภศูลก็ไม่เคยมีแบบอย่างที่ไหนมาแต่ก่อน คนในสมัยนั้นจึงพากันสันนิษฐานว่ามีพระราชประสงค์จะให้คนทั้งหลายเห็นเป็นนิมิตว่าสมเด็จเจ้าฟ้า "มงกุฎ" จะเป็นยอดของบ้านเมืองต่อไป[๑] แม้เรื่องสำเร็จโทษหม่อมไกรสรนั้น เมื่อคิดดูก็เห็นเหมือนหนึ่งจะทรงป้องกันอันตรายมิให้มีแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะความผิดข้อใหญ่ของหม่อมไกรสรอยู่ที่มาดหมายจะเอาราชสมบัติเมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๓

แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรในปีจอ พ.ศ. ๒๓๙๓ ก่อนจะเสด็จสวรรคต โปรดฯ ให้เขียนกระแสรับสั่งไปยังเสนาบดีสภาเมื่อวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ว่า ผู้ที่จะปกครองแผ่นดินต่อไปนั้น จะทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระราชวงศ์พระองค์ใดตามชอบพระราชอัธยาศรัย ถ้าไม่ชอบใจผู้อื่นโดยมากก็จะเสียสามัคคีรสเกิดร้าวฉาน อาจจะเลยเป็นอุปัทวันตรายเดือดร้อนแก่บ้านเมือง เพราะฉะนั้นให้เสนาบดีกับข้าราชการทั้งปวงปรึกษากัน ถ้าเห็นว่าพระราชวงศ์พระองค์ใดสมควรจะปกครองแผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระองค์นั้นเถิด ในจดหมายเหตุปรากฏว่า ในวันต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้หา

๑. เรื่องนี้ เจ้าพระยาภานุวงศ์ฯ และท่านผู้อื่นที่ทันรับราชการในสมัยนั้นเล่าให้ฟังหลายคน

พระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก ผู้เป็นบุตรและเป็นที่ปรึกษาของเจ้าพระยาพระคลังหัวหน้าเสนาบดี เข้าไปเฝ้า ดำรัสถามว่า ที่มีกระแสรับสั่งไป เมื่อวันก่อนนั้น เสนาบดีทำอย่างไร พระยาศรีสุริยวงศ์กราบทูลว่า เสนาบดีเห็นว่าพระอาการประชวรไม่ถึงตัดรอน ยังไม่ควรจะปรึกษาถึงเรื่องผู้รับราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ผู้ซึ่งจะรับราชสมบัตินั้น ทรงพระราชดำริเห็น สมควร แต่ พระบาท สมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว หรือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ก็มีข้อที่ทรง รังเกียจอยู่ทั้ง ๒ พระองค์ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "ถืออย่างมอญถ้าได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ขึ้นก็จะให้ พระสงฆ์ ห่มผ้า เป็น มอญ เสีย หมดทั้งแผ่นดินดอกกระมัง" ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นก็ทรงรังเกียจที่ "ไม่พอใจทำราชการ รักแต่การเล่นสนุกเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงมิได้ทรง อนุญาต กลัวเจ้านายข้าราชการ เขาจะไม่ชอบใจ"[๑] แต่ก็คง ทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่า เสนาบดี คงปรึกษา กันถวาย ราชสมบัติ แก่พระบาท สมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวเป็นแน่ ต่อมา อีกวันหนึ่ง จึงโปรด ฯ ให้เขียน พระราชปรารภให้กรมขุนเดชอดิศร นำความไปทูล กรมหมื่น นุชิตชิโนรส ซึ่งเป็น เจ้าคณะสงฆ์ เพราะทรงทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคารพนับถือมากทั้ง ๒ พระองค์ ว่าทรงรำคาญพระราชหฤทัยอยู่ที่มี

---

๑. ตรงนี้กล่าวตามคำในจดหมายเหตุ ซึ่งมีอยู่ในพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

พระสงฆ์ไทยพากันไปเลื่อมใสห่มผ้าตาม พระมอญ ดูเสียเกียรติยศของบ้านเมือง ถ้าหากสมเด็จพระบรมชนกนาถยังเสด็จอยู่ เห็นจะไม่พอพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง ขอให้ท่านทั้ง ๒ ช่วยปลดเปลื้องความรำคาญพระราชหฤทัยด้วย

ตรงนี้จะแทรกวินิจฉัยลงสักหน่อย ตามเรื่องตำนานการที่พระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ทรงตั้ง นิกายสงฆ์ ธรรมยุติกาชั้นเดิมเมื่อ ทรงผนวช แปลงเป็น รามัญนิกาย ทรงร่วมสังวาสแต่เฉพาะกับ พระมอญในคณะ ของ พระสุเมธมุนี มิได้ร่วมสังวาสกับพระมอญทั้งปวงทั่วไป เป็นแต่ทรงครองแหวกอย่างพระมอญ ครั้นต่อมาเมื่อทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติสำหรับพระสงฆ์ธรรมยุติกา ทรงถือพระวินัยตามพระไตรปิฎกเป็นหลักวัตรปฏิบัติ อย่างใดที่พระสงฆ์สยาม (มหา) นิกายหรือพระสงฆ์รามัญนิกายประพฤติ ถ้าทรงสอบสวนเห็นว่าถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติก็คงไว้ ถ้าเห็นว่าผิดก็เลิกหรือทรงแก้ไขไปตามที่ทรงพระดำริว่าถูก ต้องตามพระพุทธบัญญัติด้วยเหตุนั้น จึงเป็นนิกาย ธรรมยุติกา เพราะวัตรปฏิบัติผิด กับพระมหานิกายและพระรามัญนิกาย เป็นแต่ห่มผ้าเหมือนพระมอญ การที่พระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดระเบียบพระสงฆ์ธรรมยุติกาอย่างไร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบ ไม่ได้ทรงรังเกียจ "ในทางธรรม" คือวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติกาข้อนี้ พึงเห็นได้ ด้วยทรง ตั้งพระสงฆ์ ธรรมยุติกา เป็นพระราชาคณะ มาแต่ก่อนก็หลายรูป ในกระแสรับสั่งทรงอ้างข้อรังเกียจแต่ " ในทาง

โลก" คือที่ห่มผ้าเป็นพระมอญ แต่ข้อใหญ่ใจความที่ทรงพระราชวิตกนั้น เห็นจะเป็นด้วยทรงเกรงว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชย์ จะใช้พระราชานุภาพให้แปลงพระสงฆ์มหานิกายเป็นธรรมยุติกาทั้งบ้านทั้งเมือง จึงร้อนพระราชหฤทัย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ ก็เข้าพระหฤทัยในพระราชวิตก จึงทรงเขียนคำสารภาพถวายว่า ที่ทรงจัดการ ต่าง ๆ มามี พระประสงค์ แต่จะ ประพฤติ พระธรรม วินัย ให้ถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติ โดยทรงเห็นว่าไม่เกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมือง เมื่อทราบว่ามีการบางอย่างที่ไม่ชอบพระราชอัธยาศัยก็จะไม่ฝ่าฝืน แล้วตรัสสั่งให้พระสงฆ์ธรรมยุติกากลับห่มคลุมอย่างมหานิกายตามเดิม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พอพระราชหฤทัย มิได้แสดงความรังเกียจต่อไป

เมื่อเวลาพระบาท สมเด็จ พระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว ประชวร อยู่นั้นมีเรื่องเนื่องกับเหตุที่จะเปลี่ยน รัชกาล เกิดขึ้นหลายเรื่อง ด้วยเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงตั้งเสนาบดี ปล่อยให้ตำแหน่งว่างอยู่หลายกระทรวง ตรัสว่า พระเจ้าแผ่นดินต่อไปจะได้ตั้งตามพระราชอัธยาศัย ทางฝ่ายเจ้านายในตอนนั้น ตั้งแต่สำเร็จโทษหม่อมไกรสรแล้ว ก็ไม่มีต่างกรมพระองค์ใดมีกำลังและอำนาจมาก ทั้งพากันหวาดหวั่นเกรงจะต้องหาว่ามักใหญ่ใฝ่สูงอยู่แทบทั้งนั้น อำนาจในราชการบ้านเมืองเมื่อตอนปลาย

รัชกาลที่ ๓ จึงตกอยู่ในเจ้าพระยาพระคลัง ๑ ซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดี ว่าการกระทรวงกลาโหมและกระทรวงพระคลังคน ๑ กับพระยาศรีพิพัฒน์ ฯ ๒ ผู้เป็นน้องเจ้าพระยา พระคลังอีกคน ๑ เมื่อตอนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัวแรก ประชวร ๓ เมื่อรู้กัน อยู่ว่า จะไม่กลับคืนดีได้ ท่านทั้ง ๒ ก็ยังไม่ปรารภถึงกรณีที่จะเปลี่ยนรัชกาล เพราะเกรงพระราชอาญา ด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังว่าราชการแผ่นดินอยู่ แต่การที่ท่านผู้ใหญ่ทั้ง ๒ นิ่งเฉยอยู่นั้น ต่อมาเป็นเหตุให้เกิด ระแวง หวาดหวั่น กันไปต่าง ๆ ถึงกรมขุนพิพิธภูเบนทร์เรียกระดมพวกข้าในกรมเข้ามารักษาพระองค์ ด้วยเกรงจะถูกจับเหมือนหม่อมไกรสร เจ้าพระยาพระคลังทราบความจึงปรึกษากับพระยาศรีสุริยวงศ์ ๔ ซึ่งเป็นบุตรคนใหญ่ และเป็น ผู้เฉียบแหลมในราชการยิ่งกว่าผู้อื่นในเวลานั้น พระยาศรีสุริยวงศ์รับจัดการแก้ไขให้ไปเอาทหารบรรทุกเรือขึ้นมาจากปากน้ำ แล้วไปทูลกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ให้ปล่อยข้าในกรมไป เสียให้หมด กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ก็ต้องทำตาม เล่ากันมาว่า พระยาศรีสุริยวงศ์ กับ จมื่นราชา-

---

๑. ซึ่งเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เรียกกันว่า "สมเด็จองค์ใหญ่" ในรัชกาลที่ ๔

๒. ถึงรัชกาลที่ ๔ เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เรียกกันว่า "สมเด็จองค์น้อย"

๓. ประชวรอยู่ถึง ๖ เดือนจึงเสด็จสวรรคต

๔. ในรัชกาลที่ ๔ เป็นเจ้าพระยา ฯ ที่สมุหพระกลาโหม ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

มาตย์ [๑] บุตรของเจ้าพระยาพระคลังอีกคน ๑ ซึ่งเฉียบแหลม เป็นผู้ทักเตือนบิดา ให้ดำริ เตรียมการ เรื่องเปลี่ยน รัชกาล พอเจ้าพระยาพระคลังได้ กระแส รับ สั่ง ของ พระ บาท สมเด็จ พระนั่ง เกล้า เจ้าอยู่หัว แสดงพระราชปรารภให้ทราบว่าจะเสด็จสวรรคต และพระราชทานอนุญาตให้ พระราชวงศ์ กับเสนาบดี เลือก รัชทายาท ดัง กล่าว มาแล้วก็ไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กราบทูลให้ทรงทราบว่าเสนาบดี ปรึกษากัน จะเชิญ เสด็จขึ้น ครอง ราช สมบัติ พระบาทสมเด็จพระจอม เกล้าเจ้า อยู่หัวได้ เคยทรง ศึกษาโหราศาสตร์ ทรงเชื่อตำราพยากรณ์อยู่มาก ตรัสว่าถ้าจะถวายราชสมบัติแก่พระองค์ ขอให้ถวายแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศ รังสรรค์ ด้วย เพราะสมเด็จ พระอนุชาดวงพระ ชาตา ดีวิเศษ ถึงฐานที่จะ ได้เป็นพระ เจ้าแผ่นดิน ถ้าถวายราชสมบัติแก่พระองค์ เกรงจะ เสด็จอยู่ ไม่ได้เท่าใด เจ้าพระยาพระคลังก็ลงเรือ ไปเฝ้า เจ้าฟ้ากรม ขุนอิศเรศรัง สรรค์ที่ พระราชวังเดิม ทูล ความ ตามที่พระ บาทสมเด็จ พระจอมเกล้าเจ้า อยู่หัวทรง ปรารภนั้นให้ทรงทราบ [๒] ความที่กล่าวมา นี้เป็นมูลเหตุ ที่พระบาท สมเด็จ พระจอมเกล้าเจ้า อยู่หัวทรงสถาปนาพระ มหาอุปราช ให้ทรงศักดิ์ พิเศษเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่สอง Second King ทรงพระนามว่า "พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" เทียบเยียงอย่างสมเด็จพระเอกาทศรถ

---

๑. เป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศในรัชกาลที่ ๔

๒. เรื่องนี้ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ผู้เล่าให้ฟัง ได้ยินเจ้าพระยาพระคลัง บิดาของท่านทูลเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์

ครั้งรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แต่เมื่อคนทั้งหลายทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงรับราชสมบัติ ก็พากันยินดี ระงับความหวาดหวั่นสงบได้ในทันที

ครั้นถึงวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระราชวงศ์และเสนาบดีจึงประชุมกันพร้อมด้วยพระราชาคณะผู้ใหญ่ในสังฆมณฑล ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าควรถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ กับเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทั้ง ๒ พระองค์ วันรุ่งขึ้นจึงเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากวัดบวรนิเวศน ฯ แห่เสด็จโดยกระบวนเรือมาขึ้นที่ท่าตำหนักแพ[๑] (ซึ่งขนานนามใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ว่า "ท่าราชวรดิษฐ์") รับเสด็จทรงพระราชยานแห่เข้าพระราชวังหลวง[๒] เสด็จขึ้นไปยังพระมหามณเฑียร ถวายน้ำสรงพระบรมศพสมเด็จพระเชษฐาธิราชแล้วไปประทับที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เจ้านายและเสนาบดีเข้าเฝ้ากราบทูลเชิญเสด็จผ่านพิภพ จึงลาผนวชเมื่อวันที่ ๖ เวลา ๑ นาฬิกา นับเวลาทรงผนวชอยู่ ๒๗ พรรษา เมื่อลาผนวชแล้วเสด็จประทับอยู่ในพระอุโบสถนั้นคืน ๑ แล้วเสด็จไปประทับ

---

๑. ที่เรียกว่า "ตำหนักแพ" เพราะเดิมตำหนักที่ริมท่าเสด็จลงเรือทำเป็นอย่างเรือนแพ คือปักเสาลอยที่ชายเลนแล้วตั้งตำหนักบนนั้น

๒. ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เรียกว่า "พระบรมมหาราชวัง" เป็นคู่กับ "พระบวรราชวัง" อันเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อล่วงรัชกาลที่ ๔ แล้วเลิกชื่อพระบวรราชวัง กลับเรียกว่า "พระราชวังบวรสถานมงคล" อย่างเดิม

พลับพลาซึ่งสร้างขึ้นในบริเวณโรงแสงต้น [๑] จนถึงฤกษ์ ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและ เฉลิมพระราช มณเฑียร บรรยายพระราชประวัติเมื่อก่อนเสด็จเสวยราชย์หมดความเพียงนี้

๑. อยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งบรมพิมาน ในสวนศิวาลัย

เรื่องพระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสวยราชย์แล้ว

พ.ศ. ๒๓๙๔–๒๔๑๑

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระชันษาได้ ๔๗ ปี การที่ทรงสร้างสมพระบารมีมาในเวลาก่อนเสวยราชย์ ถ้าเอาระยะพระชันษาตั้งเป็นวินิจฉัยประกอบรายการที่ปรากฏ ตอนพระชันษาก่อน ๒๐ ปีคงได้ทรงรับความอบรมพระจริยาและศึกษาวิชาความรู้ต่าง ๆ เช่น อักษรศาสตร์ ราชประเพณี และประวัติศาสตร์ เป็นต้น สำหรับพระราชกุมารชั้นสูงศักดิ์ตามแบบโบราณครบทุกอย่าง แต่พระปรีชาญาณอันปรากฏในหนังสือต่าง ๆ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์เมื่อเสวยราชย์แล้ว ลึกซึ้งเกินกว่าหลักสูตรการศึกษาของพระราชกุมารมาก จึงเข้าใจว่าคงทรงศึกษาต่อมาในสมัยเมื่อทรงผนวช จนทรงสามารถรอบรู้ถึงปานนั้น ถึงตอนพระชันษาระวาง ๒๐ จน ๓๐ ปีทรงศึกษาภาษามคธจนเชี่ยวชาญ เป็นเหตุให้ทรงรอบรู้พระไตรปิฎกหาผู้เสมอเหมือนมิได้ ข้อนี้ถ้าหาตัวอย่างในพงศาวดารมาเปรียบเทียบ เคยมีพระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์พระร่วงพระองค์ ๑ พระนามเดิมว่า "พญาลิไทย" เมื่อเสวยราชย์ ณ กรุงสุโขทัยใช้พระนามว่า "พระมหาธรรมราชา" (ที่ ๑)

ในพงศาวดารเหนือเรียกว่า "พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก"๑ เพราะปรากฏพระเกียรติว่าทรงเชี่ยวชาญพระไตรปิฎก หาผู้เสมอมิได้ในสมัยนั้น ได้ทรงแต่งหนังสือ "ไตรภูมิ" ไว้เรื่อง ๑ ยังมีฉบับที่จะพิสูจน์ได้ ในประเทศอื่นที่ใกล้เคียง มีพระเจ้าแผ่นดินมอญอีกพระองค์ ๑ เมื่อครองกรุงหงสาวดีใช้พระนามว่า "พระเจ้ารามาธิบดี" แต่ในหนังสือพงศาวดารเรียกว่า "พระเจ้าธรรมเจดีย์" เพราะปรากฏพระเกียรติว่าเชี่ยวชาญพระไตรปิฎกไม่มีผู้อื่นเสมอเหมือน และมีหนังสือซึ่งพระเจ้าธรรมเจดีย์ทรงแต่งเรื่องประวัติพระพุทธศาสนาในเมืองมอญจารึกไว้ เรียกกันว่า "จารึกกัลยาณี" ยังปรากฏอยู่พอพิสูจน์ได้เหมือนกัน พิเคราะห์ความในหนังสือไตรภูมิ (พระร่วง) และในจารึกกัลยาณี ส่อให้เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ พระองค์นั้นแม้ทรงทราบพระไตรปิฎกมากก็จริง แต่ไม่ถึงสามารถจะชี้วินิจฉัยผิดชอบในคัมภีร์อัตถกถาฎีกาได้เหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สุดแต่โบราณาจารย์ว่าไว้อย่างไรก็ทรงถือแต่อย่างนั้น จึงผิดกัน ถึงตอนพระชันษาระวาง ๓๐ จน ๔๐ ปีทรงจัดการฟื้นพระพุทธศาสนา และบางทีจะเป็นในตอนนี้ที่ทรงศึกษาวิชาความรู้ต่าง ๆ ของไทยเพิ่มเติมจนรอบรู้ลึกซึ้งถึงชั้นสูงสุด โบราณคดีก็เห็นจะทรงศึกษาในตอนนี้ เพราะเสด็จไปเที่ยวธุดงค์ตามหัวเมือง ได้พบศิลาจารึกและทอดพระเนตรโบราณวัตถุสถานต่าง ๆ อยู่เนือง ๆ ถึงตอนพระ

๑. ผู้แต่งหนังสือพงศาวดารเหนือ สำคัญผิดไปว่าเดิมครองเมืองเชียงแสน เมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๐ ที่ถูกนั้นเดิมครองเมืองศรีสัชนาลัยเมื่อราว พ.ศ. ๑๙๐๐

ขึ้นษาระหว่าง ๔๐ กับ ๔๗ ปีเริ่มทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับทั้งวิชาความรู้ต่าง ๆ ของฝรั่ง เลยเป็นปัจจัยให้เอาพระหฤทัย ใส่สอดส่องการบ้านเมืองที่เกี่ยวข้องกับต่างประเทศในตอนนี้ ถ้าว่าโดยย่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสร้างสมพระบารมีสมบูรณ์ มาแล้วตั้งแต่ก่อนเสวยราชย์ ขาดอย่างเดียวแต่ที่มิได้เคยทรงบัญชาการทัพศึกเหมือนอย่างสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใน ๓ รัชกาลแต่ก่อนมาเพราะไม่มีโอกาส ถึงกระนั้นเมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชย์ ก็ได้รับความนิยมนับถือของคนทั้งหลาย ว่าเป็นนักปราชญ์ทรงพระปรีชาญาณผิดกับพระเจ้าแผ่นดินที่ปรากฏมาในพงศาวดารโดยมาก ข้อนี้ถึงบุคคลชั้นหลังที่ไม่ทันได้เห็นพระองค์ ใครได้อ่านหนังสือพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นพระบรมราชาธิบายและพระบรมราชวินิจฉัยที่รวบรวมพิมพ์ไว้ ก็จะเห็นได้ว่า ในบรรดากิจการและเรื่องต่าง ๆ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์นั้น ทรงรอบรู้ลึกซึ้งเชื่อได้ว่าในสมัยนั้นไม่มีผู้อื่นเสมอเหมือน นอกจากนั้นถ้าสังเกตในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ต่อไปถึงพระราชอัธยาศัยว่าไม่มีความประมาท เช่นจะทรงพระราชดำริกิจการอันใดย่อมอาศัยหลักฐาน และคิดถึงใจผู้อื่นเสมอ ข้อนี้พึงเห็นได้ในพระราชบัญญัติ และประกาศสั่งการต่าง ๆ ทรงชี้แจงให้คนทั้งหลายเข้าใจพระราชดำริและพระราชวินิจฉัยแจ่มแจ้งเป็นนิจ จึงเป็นเหตุให้คนทั้งหลายไว้วางใจในพระคุณธรรมมาตั้งแต่แรกเสวยราชย์จนตลอดรัชกาล

เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว เสด็จผ่านพิภพนั้น ภายในประเทศสยามบ้านเมืองเป็นปกติเรียบร้อย กว่าเมื่อเปลี่ยนรัชกาลก่อน ๆ ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เพราะคนทั้งหลายนิยมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันหมด แต่ทางภายนอกมีเหตุเป็นข้อวิตกอยู่ ด้วยเมื่อใกล้จะสิ้นรัชกาลที่ ๓ รัฐบาลอังกฤษให้มาขอทำหนังสือสัญญาใหม่ แต่ข้างฝ่ายไทยไม่ยอมทำ เพราะเห็นว่าถ้าทำหนังสือ สัญญาตามข้อความที่อังกฤษปรารถนา จะเกิดความเสียหายในบ้านเมือง ทูตอังกฤษขัดใจกลับไป จึงระแวงกันอยู่ว่าอังกฤษจะกลับมาอีก และคราวนี้จะมาดีหรือมาร้ายก็เป็นได้ทั้ง ๒ สถาน ก็ในเวลานั้นผู้ใหญ่ในราชการ มีสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ทั้ง ๒ องค์เป็นต้น ยังนิยมในทางรัฐาภิปาลโนบายอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ อยู่โดยมาก ผู้ที่มีความเห็นเป็นชั้นสมัยใหม่เหมือนอย่าง พระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวมีน้อยตัว ที่ชื่อเสียงปรากฏมีแต่ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ ๑ แต่เมื่อ บวรราชา ภิเษกแล้วก็เอาพระองค์ ออกหาก ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง ด้วยเกรงจะเป็นแข่งพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงมีแต่กรมหลวงวงศาธิราชสนิทพระองค์ ๑ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อเป็นเจ้า พระยาว่าที่สมุหพระกลาโหมองค์ ๑ กับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เป็นผู้ช่วยในการต่างประเทศคน ๑ ความเห็นในเรื่อง ทำหนังสือสัญญา จึงต่างกันเป็น ๒ อย่าง ข้างพวกสมัยเก่าเห็นว่าถ้าอังกฤษลดหย่อนผ่อนผันข้อความที่ปรารถนาลง อย่าให้ขัดกับประเพณีบ้านเมืองก็ควรทำ มิฉะนั้น

ก็ไม่ควร ยอมทำ หนังสือสัญญา เพราะยังเชื่อตามคำพวกจีนอยู่ว่า อังกฤษมีฤทธิ์เดชแต่ในท้องทะเล ฝ่ายพวกชั้นสมัยใหม่เห็นว่าโลกยวิสัยทางตะวันออกนี้ถึงเวลาเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมามีอำนาจขึ้น จีนเป็นประเทศใหญ่อังกฤษยังบังคับได้ ไทยเป็นประเทศน้อยที่ไหนจะยอมตามใจไทย อย่างไร ๆ ไทยก็คงต้องทำหนังสือสัญญาใหม่กับอังกฤษ ผิดกันแต่เวลาช้าหรือเร็ว ถ้าไม่ยอมทำก็คงเกิดภัยอันตรายแก่บ้านเมือง ในพวกสมัยใหม่คิดเห็นกันอย่างนี้ทั้งนั้น แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นการไกลกว่าผู้อื่น ทรงพระราชดำริว่า ทางที่จะให้บ้านปลอดภัยมีทางเดียว แต่ต้องรับทำหนังสือสัญญาโดยดีให้เกิดมีไมตรีจิตต่อกัน แล้วจึงชี้แจงกันฉันมิตรให้ลดหย่อนผ่อนผันในข้อสัญญา อย่าให้เกิดยุคเข็ญแก่บ้านเมือง ใช่แต่เท่านั้น ทรงพระราชดำริต่อไปว่า ประเทศทั้งหลาย ทางตะวันออกนี้ ต่อไปภายหน้า คงจะมี การเกี่ยวข้อง กับฝรั่ง มากขึ้น ทุกที ถ้าไม่เปลี่ยนรัฐาภิปาล โนบาย ของ ประเทศ สยาม ให้ ฝรั่ง นิยม ว่าไทย พยายามบำรุง บ้านเมืองให้เจริญ ตามอริยธรรม ก็อาจจะ ไม่ปลอดไปได้มั่นคง คงทรงพระราชดำริเช่นว่ามาแต่ยังทรงผนวชอยู่ เพราะฉะนั้นพอเสด็จ ผ่านพิภพ ตั้งแต่ก่อน ทำพิธี ราชาภิเษก ก็ทรง แก้ไข ขนบธรรมเนียมเก่า เริ่มด้วยดำรัสสั่งให้เลิกประเพณีเข้าเฝ้าตัวเปล่าไม่ใส่เสื้อ ให้เจ้านายและข้าราชการใส่เสื้อเข้าเฝ้าต่อไปเป็นนิจ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสให้ใส่เสื้อดังว่ามา คนในสมัยนี้ได้ฟังเล่าอาจจะเห็นขัน ด้วยเข้าใจว่าเป็นการเล็ก ๆ น้อย ๆ

ขี้ประติ๋วไม่น่าจะยกขึ้นกล่าว ต่อไปได้อ่านหนังสือจดหมายเหตุเก่าจึงเห็นว่าแม้เป็นการเพียงเท่านั้นก็ไม่สำเร็จได้โดยง่าย ข้อนี้ปรากฏอยู่ในหนังสือ เซอร จอน เบาริง ราชทูตอังกฤษแต่งเล่าเรื่องที่เข้ามากรุงเทพ ฯ ภายหลังมาอีก ๓ ปี ว่าเมื่อไปหาสมเด็จเจ้าพระยา ฯ องค์ใหญ่ครั้งแรกจัดรับอย่างเต็มยศ เห็นสมเด็จเจ้าพระยา ฯ องค์ใหญ่แต่งตัวนุ่งจีบคาดเข็มขัดเพ็ชร์ แต่ตัวเปล่าไม่ใส่เสื้อ ความที่กล่าวส่อให้เห็นต่อไปว่า ขุนนางผู้น้อยซึ่งเป็นบริวารอยู่ในที่นั้น ก็คงไม่ใส่เสื้อเหมือนกันทั้งนั้น เพราะถือกันว่าต้องใส่เสื้อในเวลาเช้าเฝ้าเวลาอื่น ยังมี เสรีภาพ ที่จะรับแขก หรือ ไปไหน ตัวเปล่า ได้เหมือน อย่างเดิม เพราะทางประเทศตะวันออกนี้ ไม่ใช่แต่ในประเทศสยามประเทศเดียว ถือกันมาแต่โบราณว่าต้องรักษาประเพณีที่มีมาแต่ก่อนมิให้เสื่อมทราม บ้านเมืองจึงอยู่เย็นเป็นสุข ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือเก่า คำสรรเสริญของพระเจ้าแผ่นดินมักกล่าวว่า "รักษาโบราณราชประเพณีมั่นคง" หรือ "ทรงประพฤติตามโบราณราช-ประเพณี" แม้จนในกลอน คำเทียบ เรื่องพระชัยสุริยา ของสุนทรภู่ก็ยกเหตุว่าเพราะพวกข้าเฝ้าเจ้าเมืองสาวัตถี "ดัดจริตผิดโบราณ" บ้านเมืองจึงเป็นอันตราย เมื่อคนทั้งหลายเชื่อถือกันเช่นนั้นโดยมากการ เปลี่ยนแปลงขนบ ธรรมเนียม ที่เคย นิยมกันมา ช้า นานจึง เป็นการยาก เพราะฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่ หัว จึงค่อยทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมเก่าแต่เพียง ที่จะทำให้ สำเร็จได้ เป็นอย่าง ๆ โดยลำดับ แม้เรื่องที่โปรด ฯ ให้ ใส่เสื้อก็ยังใส่กันแต่ในเวลาเข้า

เฝ้ามาจนคนสมัยเก่าหมดตัวไป พวกชั้นสมัยใหม่ชอบใส่เสื้อก็มีมากขึ้น จึงได้ใส่เสื้อกันแพร่หลาย

เมื่อถึงงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ประเพณีเก่าอีกอย่างหนึ่งในวันเสด็จออกมหาสมาคมในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ด้วยพระราชทานบรมราชานุญาตให้พวกฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ เข้าเฝ้าด้วย เรื่องนี้ในเวลานั้นก็ไม่มีใครเห็นเป็นการแปลกประหลาดนัก เพราะเป็นแต่มีฝรั่งสัก ๑๐ คน เข้าไปยืนเฝ้าอยู่ข้างหลังแถวที่ขุนนางหมอบ แต่การนั้นมีผลมาก (ถึงมาเป็นประโยชน์ในการเมืองภายหลัง ดังจะเล่าในที่อื่นต่อไป) เพราะฝรั่งเหล่านั้นพากันเขียนบอกข่าวออกไปถึงนานาประเทศ ว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามพระองค์ใหม่ทรงเปลี่ยนขนบธรรมเนียมหันเข้าหาอริยธรรมอย่างฝรั่ง ผิดกับพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ ทางตะวันออก ฝรั่งตามต่างประเทศพากันพิศวง เริ่มเกิดไมตรีจิตต่อประเทศสยามผิดกว่าแต่ก่อน แม้ด้วยทรงเปลี่ยนแปลงประเพณีเดิมเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงประเพณีเดิมตั้งแต่แรกเสวยราชย์อีกเรื่องหนึ่ง ด้วยทรงทราบแต่ยังทรงผนวชว่าในสมัยนั้นราษฎรถูกผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงชุกชุม เรื่องนี้ที่จริงราชประเพณีก็มีมาแต่โบราณ อนุญาตให้บรรดาผู้มีความทุกข์ร้อนถวายฎีกาต่อพระเจ้าแผ่นดินได้ทั่วหน้าเสมอกันหมด แต่วิธีที่ถวายฎีกาตามแบบเก่าต้องเข้าไปตีกลองที่ทิมดาบกรมวัง ให้พระ

เจ้าแผ่นดินทรงได้ยินเสียงกลองก็โปรด ฯ ให้มารับฎีกา จึงเรียกกันว่า "ตีกลองร้องฎีกา" ครั้นนานมาผู้มีอำนาจกีดกันมิให้ราษฎรเข้าถึงกลอง ก็ถวายฎีกายากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงปรารภในพระราชนิพนธ์แห่งหนึ่งว่า พระเจ้าแผ่นดินเหมือนเป็นพระประธานอยู่ในโบสถ์ ลืมพระเนตรอยู่ก็ไม่เห็นอะไร พอเสด็จเสวยราชย์บรมราชาภิเษกแล้ว ก็ทรงตั้งประเพณีเสด็จออกรับฎีการาษฎรด้วยพระองค์เองทุกวันโกนเดือนละ ๔ ครั้ง เวลาเสด็จออกให้เจ้าพนักงานตีกลองวินิจฉัยเภรี ๑ เป็นสัญญาให้ราษฎรเข้าถวายฎีกาได้เป็นนิจ ก็มีผลเห็นประจักษ์ทันที ด้วยผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงราษฎร เช่นฉุดลูกสาวหรือจับผู้คนจองจำตามอำเภอใจ ไม่มีใครกล้าทำดังแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นเป็นประโยชน์ จึงโปรด ฯ ให้ประกาศขยายพระบรมราชานุญาตต่อออกไปถึงผู้ไม่สามารถจะมาถวายฎีกาได้เอง เช่นถูกกักขังเป็นต้น ให้ฝากฎีกาให้ญาติพี่น้องหรือมูลนายถวายต่างตัวได้ แต่ในการที่รับฎีกาของราษฎรนั้น ถ้าปรากฏว่าใครเอาความเท็จมากราบทูลเพื่อจะให้ผู้อื่นเสียหายโดยไม่มีมูล ก็ให้ลงพระราชอาญาแก่ผู้ถวายฎีกาตามประเพณีเดิม ป้องกันผู้ไม่มีผิดมิให้เดือดร้อน นอกจากเสด็จออกรับฎีกา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินทรงติดต่อกับตัวราษฎรอีกอย่างหนึ่ง ด้วยดำรัสสั่งให้เลิกประเพณีโบราณ (อย่างเมืองจีน) ที่ห้าม

---

๑. กลองวินิจฉัยเภรี เดี๋ยวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถาน

มิให้ราษฎรเข้าใกล้ชิดหนทางเมื่อเวลาเสด็จประพาส และบังคับให้ปิดประตูหน้าต่างบ้านเรือนที่อยู่ทั้ง ๒ ข้างทาง โปรด ฯ พระราชทานอนุญาตให้ราษฎรเข้ามาเฝ้าได้ใกล้หนทาง และให้เปิดประตูหน้าต่างได้ตาม ชอบใจ หาก เจ้า ของ บ้านเรือนมี ประสงค์ จะ แสดง ความเคารพ ก็ให้ แต่งเครื่องบูชา ที่หน้าบ้าน แล้วคอย เฝ้าอยู่ ที่เครื่องบูชานั้น จึงเกิดประเพณีตั้งเครื่องบูชารับเสด็จแต่นั้นมา ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนประเพณีเดิมใน เรื่องรับฎีการาษฎร และโปรด ฯ อนุญาตให้ราษฎรเฝ้าแหนได้สะดวกกว่าแต่ก่อนดังกล่าวมา ก็เป็นเหตุให้ราษฎรพากันนิยมในพระคุณของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแพร่หลายอีกอย่างหนึ่ง

นอกจากเรื่องที่เล่า มาเป็น อุทาหรณ์ พระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า อยู่หัว ทรง เปลี่ยน แปลง ขนบ ธรรม เนียม เดิม และ ทรงสถาปนา การ ต่าง ๆ ขึ้นเป็น แบบ แผนใน รัชกาลที่ ๔ อีก หลาย อย่าง ถ้าพรรณนาเป็นรายเรื่องหนึ่งสอนจะยืดยาวนัก จึงจะรวมความกล่าวตามประเภทของการที่ทรงจัด โดยประสงค์จะให้ เห็นเหตุ และผลของการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ทรง จัดนั้นเป็น สำคัญ ถ้าตั้ง เป็น ปัญหา อย่าง ที่เรียกใน สำ นวน แปลใน หนังสือ จีน ว่า เป็น "คำกลาง" ถามว่า เพราะเหตุใด พระบาท สมเด็จ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเปลี่ยนขนบธรรมเนียมต่าง ๆ อธิบายข้อนี้ เมื่อพิจารณาดูเห็น ว่าเป็น ด้วยเหตุ ๒ อย่าง อย่าง ๑ ดังได้ กล่าว มาแล้วว่าเพราะ ทรง ตระหนัก พระราช หฤทัย ว่า รัชกาล ของ พระองค์ ประ จวบ

เวลาโลกยวิสัยทางตะวันออกนี้ เปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมามีอำนาจขึ้น จะต้องเปลี่ยนรัฐฐาภิปาลโนบายหันเข้าหาอริยธรรมอย่างฝรั่ง บ้านเมืองจึงจะพ้นภยันตราย แต่การต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดนั้น ที่ไม่เกี่ยวกับอริยธรรมของฝรั่ง แต่เป็นการสำคัญในขนบธรรมเนียมไทยก็มีมาก เห็นได้ว่ามีเหตุอื่นอีก และเหตุนั้นเกิดแต่พระอุปนิสสัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ทำการให้ถูกต้องเป็นแก่นสาร ไม่ทรงนิยมทำตามคติที่ถือกันว่าเคยทำมาแต่โบราณอย่างไรต้องทำอย่างนั้นจึงจะเป็นการ "รักษาราชประเพณี" เพราะเมื่อพระองค์ทรงผนวชได้มีโอกาสพิจารณาตำหรับตำราต่าง ๆ มาก ทั้งทางฝ่ายพุทธศาสตร์และราช–ศาสตร์ เห็นประเพณีต่าง ๆ ที่ทำกันมาผิดหลักเดิมหรือยังบกพร่องมีอยู่มาก จึงทรงพยายามแก้ไขให้เป็นแก่นสาร ใช่จะโปรดเปลี่ยนแปลงอะไร ๆ ให้เป็นอย่างใหม่ไปทั้งนั้นหามิได้ พระอุปนิสสัยเช่นว่านี้พึงเห็นได้แต่ในพระราชประวัติตอนทรงผนวช พอทรงสอบสวนพระไตรปิฎกทราบว่าพระสงฆ์ไทยปฏิบัติพระวินัยเคลื่อนคลาดจากพระพุทธบัญญัติมากนัก ก็ทรงพยายามแก้ไขให้เป็นแก่นสารดังเล่าเรื่องมาแล้วในตอนก่อน ครั้นเสด็จเสวยราชย์ทรงพิจารณาเห็นขนบธรรมเนียมอันใดเคลื่อนคลาดเค้ามูลหรือว่ายังบกพร่อง ก็ทรงพระราชดำริแก้ให้ดีขึ้นเป็นลำดับมาจนตลอดรัชกาล สมัยเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมของประเทศสยาม จึงกำหนดในพงศาวดารว่าเกิดแต่ในรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา

แต่นี้จะกล่าว อธิบาย ที่พระบาท สมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ทรงแก้ขนบธรรมเนียมตามประเภทต่าง ๆ ต่อไป

การศาสนา

ในตอนที่ ๒ ของหนังสือนี้ ได้เล่ามาแล้วถึงเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฟื้น พระพุทธศาสนา และทรงตั้งนิกายพระสงฆ์ธรรมยุติกา และที่สุดเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรทรงทักท้วงเนื่องต่อการเมือง พระบาทสมเด็จพระจอม เกล้า เจ้าอยู่ หัวจึง ดำรัสสั่ง ให้พระสงฆ์ ธรรม ยุติกากลับ ห่มคลุมอย่าง พระมหา นิกายมาจนสิ้น รัช กาลที่ ๓ ได้ยินว่าใน ครั้ง นั้นพระเถระธรรมยุติกาบางรูป มีสมเด็จพระวันรัต (ทับ) เมื่อยังเป็นที่พระอริยมุนีเป็นต้น ไม่ทำตาม รับสั่งก็มี ครั้นถึง รัชกาลที่ ๔ พระเถระธรรมยุติกาทั้งปวง เข้าชื่อกันยื่นฎีกาต่อเสนาบดีขอให้นำความกราบทูลว่า ที่ต้อง ถูกบังคับ ขืนใจ ให้ครองผ้าตาม แบบอย่าง ซึ่งไม่ เลื่อมใสมีความเดือดร้อน ขอพระราชทานพระบรม ราชานุญาต ให้พระสงฆ์ธรรมยุติกากลับครองแหวกเหมือนอย่างเดิม ก็เกิดความลำบากพระราชหฤทัยแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะจะดำรัสให้ห่มผ้าอย่างพระมหานิกายต่อไป ก็ผิดกับคติซึ่งพระองค์เองได้ทรงตั้ง ทั้งจะทำให้พระสงฆ์ธรรมยุติกายิ่งรู้สึกเดือดร้อนหนักขึ้น ถ้าหากกลับครองแหวกตามอำเภอใจจะทรงทำอย่างไรก็ยากอยู่ แต่จะพระราชทานพระบรมราชานุญาตเล่า ก็ผิดกับที่ได้ทูลรับไว้ต่อพระบาท

สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เฉพาะมีทางที่จะระงับความลำบากนั้นได้ ด้วยฐานะของพระองค์ เมื่อก่อนเสวยราชย์เป็นแต่สมณคณาจารย์ เมื่อทรงรับฎีกาของพระมหาเถระ ฐานะของพระองค์เป็นพระราชามหากษัตริย์ จึงพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยว่าการปฏิบัติพระธรรมวินัยเป็นกิจของพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติ มิใช่ราชกิจของพระเจ้าแผ่นดินที่จะทรงสั่งให้ทำประการใด เมื่อมีพระบรมราชวินิจฉัยเช่นนั้น พระสงฆ์ธรรมยุติกาก็พากันกลับห่มแหวกตามเดิม แต่เรื่องที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ธรรมยุติกายังมีข้ออื่นต่อมาอีก ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ คนที่เลื่อมใสต่อคติธรรมยุติกาอย่างเปิดเผยก็มี ที่เลื่อมใสแต่ไม่กล้าแสดงโดยเปิดเผย เพราะเกรงจะไม่พอพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มี ที่ไม่เลื่อมใสก็มี ตั้งแต่เปลี่ยนรัชกาลใหม่ทรงสังเกตเห็นมีคนแสดงความเลื่อมใสในคติธรรมยุติกามากขึ้นรวดเร็ว เป็นเหตุให้ทรงพระราชวิจารณ์กว้างขวางออกไป ทรงพระราชดำริว่าถ้าทรงขวนขวายเผยแผ่นิกายสงฆ์ธรรมยุติกาให้แพร่หลายด้วยพระราชานุภาพจะเกิดโทษแก่บ้านเมืองมากกว่าเป็นคุณ เพราะจะทำให้พุทธบริษัททั้งพระและคฤหัสถ์ที่นับถือคติเกิดรังเกียจกัน และพระมหานิกายก็จะพากันหวาดหวั่นว่าจะถูกบังคับให้แปลงเป็นธรรมยุติ เหมือนเช่นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตก และที่สุดพระธรรมยุติกาเองถ้ามีจำนวนมากนัก การปฏิบัติพระธรรมวินัยก็อาจจะเสื่อมทรามลงเพราะเหตุที่กล่าวมา จึงโปรด ฯ ให้พระสงฆ์ธรรมยุติกาคงขึ้นอยู่ในคณะกลาง

ตามเดิม มิได้แยกย้ายเป็นคณะหนึ่งต่างหาก และดำรัสสั่งในราชการให้ถือว่าพระสงฆ์ ๒ นิกายนั้นเป็นอย่างเดียวกัน เป็นต้นว่าในการพิธีพระสงฆ์ก็ให้นิมนต์รวมกันทั้ง ๒ นิกาย การที่ทรงตั้งพระราชาคณะก็เลือกแต่ด้วยพรรษาอายุและคุณธรรม ไม่ถือว่าจะเป็นนิกายไหนเป็นประมาณ ใช่แต่เท่านั้น ทางฝ่ายฆราวาสสกุลไหนแม้ไม่ใช่พระราชวงศ์ เคยบวชเรียนในนิกายไหนก็ตรัสขอให้คงอย่างเดิม แต่การฟื้นพระศาสนาก็ไม่ทรงทอดทิ้ง เป็นแต่เปลี่ยนพระบรมราโชบายมาเป็นทางสมาคมกับพระราชาคณะมหานิกาย เป็นต้นว่าพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ทูลถามอธิบายพระธรรมวินัยที่ใคร่จะทราบหรือที่ยังสงสัยได้ตามประสงค์ และทรงชี้แจงพระบรมวินิจฉัยพระราชทานโดยมิได้รังเกียจ พระบรมราโชบายเช่นว่ามีผลทำให้พระสงฆ์มหานิกายแก้ไขวัตรปฏิบัติดีขึ้นเป็นลำดับมา และการสงฆมณฑลก็มิได้แตกร้าวตลอดรัชกาลที่ ๔ ด้วยพระสงฆ์พากันเลื่อมใสในพระปรีชาญาณทั่วไปทั้ง ๒ นิกาย

พระราชปฏิบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องด้วยศาสนายังมีต่อไปถึงศาสนาอื่น ๆ อีก แต่ก่อนนอกจากพระสงฆ์กับพราหมณ์ นักบวชในศาสนาอื่นเช่นศาสนาคริสตังก็ดี หรือศาสนาอิสลามก็ดี แม้จนพระญวนที่ถือพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก็ดี หาได้รับความยกย่องอย่างใดไม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช ได้ทรงสมาคมกับพวกบาดหลวงและพวกมิชชันนารีอเมริกันเนื่องในการทรงศึกษาภาษาฝรั่ง และทรงสมาคม

กับพระญวนด้วยใคร่จะทรงทราบคติมหายาน คุ้นเคยอยู่แล้ว เมื่อเสวยราชย์แล้ว ก็ทรงรักษามิตรภาพสืบต่อมาด้วยทรงยกย่องและพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ต่าง ๆ ยกเป็นอุทาหรณ์ดังเช่นเมื่อสังฆราชปาลกัวต์ถึงมรณภาพ โปรด ฯ พระราชทานเครื่องแห่ศพเหมือนอย่างขุนนาง และพระราชทานที่ดินให้สร้างวัดโปรเตสตันต์ กับทั้งทรงสร้างวัดญวนด้วย๑ การที่ทรงอุปการดังกล่าวมานี้ เป็นเหตุให้พวกบาดหลวงและมิชชันนารีอเมริกัน เข้ารับช่วยราชการต่าง ๆ ตามพระราชประสงค์ และยังยกย่องพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกันอยู่จนทุกวันนี้ พวกญวนก็เริ่มได้ทำพิธีกงเต๊กในงานหลวง เมื่อรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ส่วนพวกถือศาสนาอิสลามนั้น พวกถือลัทธิเชียะ (พวกเจ้าเซน) ได้รับพระบรมราชานุเคราะห์เป็นประเพณีมาแต่รัชกาลก่อน ๆ แล้ว ก็โปรด ฯ พระราชทานตามเคย แต่พวกลัทธิสุหนี่เป็นคนหลายชาติหลายภาษา แยกย้ายกันอยู่ตามตำบลต่าง ๆ มีสุเหร่าและนักบวชชาติของตนเอง เข้ากับพลเมืองเป็นปกติอยู่แล้ว จึงไม่มีกิจที่จะต้องพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ผิดกับแต่ก่อนประการใด

---

๑. ที่วัดโปรเตสตันต์ซึ่งพระราชทาน อยู่ริมอู่บางกอกถึงรัชกาลที่ ๕ วัดนั้นเล็กไป พระราชทานที่ใหม่ให้สร้างวัด Christ Church ที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้ วัดญวนนั้นสร้างค้างมาสำเร็จในรัชกาลที่ ๕ จึงพระราชทานนามว่า วัดอุภัยราชบำรุง อยู่ริมถนนเจริญกรุงที่ตลาดน้อย

การพิธีสำหรับบ้านเมือง

การพิธีต่าง ๆ ที่ทำเป็นประเพณีของประเทศสยามนี้ แต่เดิมมาถ้าเป็นพิธีในทางธรรมปฏิบัติ ทำตามคติพระพุทธศาสนา ถ้าเป็นพิธีในทางโลก ทำตามคติไสยศาสตร์ของพราหมณ์ จึงเกิดคำพูดว่า "พุทธกับไสยอาศัยกัน" มาแต่โบราณ ถ้าทำพิธีตามพระพุทธศาสนา เช่นบวชนาคเป็นต้น เรียกว่าพิธีสงฆ์ พราหมณ์ไม่เข้าไปเกี่ยวข้อง ถ้าทำพิธีไสยศาสตร์ เช่นยกทัพจับศึกเป็นต้น เรียกว่าพิธีพราหมณ์ พระสงฆ์ก็ไม่เข้าไปเกี่ยวข้อง จำเนียรกาลนานมาเมื่อความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเจริญขึ้น ผู้ทำพิธีปรารถนาสวัสดิมงคลตามคติพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น ก็มักคิดอ่านให้มีพิธีสงฆ์ด้วยกันกับพิธีพราหมณ์ จะยกตัวอย่าง เช่นพิธี บรมราชาภิเษก พระเจ้าแผ่นดิน เดิมเป็นแต่พิธีพราหมณ์ ภายหลังมาให้มีพิธีสงฆ์เพิ่มเข้าในส่วนการ "เฉลิม (คือเสด็จขึ้นอยู่) พระราชมณเฑียร" จึงเกิดการพิธีซึ่งทำทั้งพิธีสงฆ์และพิธีพราหมณ์ด้วยกันหลายพิธี แต่ที่ทำแยกกันอย่างเดิมยังมีมากถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าในสมัย กรุงรัตนโกสินทร์นี้ หมดตัว พราหมณ์ ที่ทรง พระเวทเสียแล้ว ยังเหลือแต่เชื้อสายที่สืบสกุลมาโดยกำเนิด แม้จะหาผู้ใดเข้าใจความในคัมภีร์พระเวทก็ไม่ได้ ด้วยไม่ใคร่ได้เรียนภาษาสันสกฤต การทำพิธีพราหมณ์เป็นแต่ทำตามเคย ไม่เป็นแก่นสารเหมือนเช่นเดิม แต่จะเลิกเสียก็ไม่ควร เพราะเป็น พิธีสำหรับ บ้านเมือง และราชประเพณีมาช้านาน จึงทรงแก้ไขระเบียบพิธีพราหมณ์ซึ่งเคยทำมาแต่

โดยลำพังเช่นพิธีแรกนาเป็นต้น ให้มีพิธีสงฆ์ด้วยทุกพิธี ที่สำคัญนั้น คือทรงแก้ระเบียบ พิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ซึ่งเป็นพิธีสงฆ์ กับพราหมณ์ ทำด้วยกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา พิธีสงฆ์มีสวดมนต์เลี้ยงพระให้เป็นสวัสดิมงคลก่อน แล้วทำพิธีพราหมณ์อ่านโองการแช่งน้ำสาบาน และชุบพระแสงต่อไป ข้าราชการกระทำสัตย์ถือน้ำต่อหน้าพระสงฆ์ที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเข้าไปเฝ้าถวายบังคมพระเจ้าอยู่หัวที่ในท้องพระโรง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ประเพณีเดิม เสด็จออกไปประทับเป็นประธานให้ข้าราชการถือน้ำกระทำสัตย์ และถวายบังคมที่ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และพระองค์เองก็เสวยน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ทรงปฏิญาณความซื่อตรงของข้าราชการทั้งปวงด้วย ระเบียบการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกก็ทรงแก้ไขให้เป็นพิธีสงฆ์เป็นพื้น คงทำตามพิธีพราหมณ์แต่สรงมุรธาภิเษกทรงรับพระราชอาณาจักรและรับเครื่องราชกกุธภัณฑ์เป็นสำคัญ การพิธีสำหรับบ้านเมืองจึงเป็นการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแก้ไขให้เป็นแก่นสารขึ้นอีกประเภทหนึ่งดังพรรณนามา

ระเบียบยศศักดิ์

พอทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงแก้ไขระเบียบยศศักดิ์ ด้วยมีเหตุที่จะต้องทรงพระราชดำริในการนั้น เบื้องต้นแต่ทรงตั้งแบบเรียกพระนามพระ

เจ้าแผ่นดินในรัชกาลก่อน อธิบายข้อนี้ ตามประเพณีโบราณ พระนามพระเจ้าแผ่นดินที่จารึกสุพรรณบัฏถวายเมื่อราชาภิเษกมักใช้พระนามเดียวกันต่อ ๆ มาด้วยถือว่าเป็นสวัสดิมงคล คนทั้งหลายจึงไม่เรียกพระนามตามที่จารึกนั้น เรียกพระเจ้าแผ่นดินที่เสวยราชย์อยู่แต่ว่า "ขุนหลวง" หรือ "พระพุทธเจ้าอยู่หัว" หรือ "พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ" แต่เมื่อมีจำนวนพระเจ้าแผ่นดินที่ล่วงไปแล้วมากขึ้น ก็เรียกพระนามตามพอใจสมมตกันต่าง ๆ เอาพระนามเมื่อก่อนเสวยราชย์มาเรียกเช่น "สมเด็จพระเพทราชา" บ้าง เรียกตามพระอัธยาศัยเช่น "พระเจ้าเสือ" หมายความว่าดุร้ายบ้าง เรียกตามที่ประทับเช่นว่า "พระเจ้าท้ายสระ" เพราะประทับอยู่พระราชมณเฑียรที่ท้ายสระบ้าง เป็นอย่างนี้มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ จารึกพระนามในพระสุพรรณบัฏว่า "สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี" เหมือนกันทุกพระองค์ เมื่อรัชกาลที่ ๒ คนทั้งหลายเรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า "แผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง" ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๓ มีพระเจ้าแผ่นดินที่ล่วงแล้วเป็น ๒ พระองค์ คนทั้งหลายจึงมักเรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า "แผ่นดินต้น" เรียกรัชกาลที่ ๒ ว่า "แผ่นดินกลาง" พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังเกียจว่าเป็นอัปมงคล เพราะมีต้นมีกลางก็ต้องมีปลาย รัชกาลของพระองค์จะเหมือนเป็นสุดท้าย จึงทรงบัญญัติให้เรียก ๒ รัชกาลก่อนตามนามพระพุทธรูปซึ่งทรงสร้างอุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์

นั้น ให้เรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า "แผ่นดินพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก" และเรียกรัชกาลที่ ๒ ว่า "แผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย" ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ มีปัญหาเกิดขึ้นอกว่าจะเรียกรัชกาลที่ ๓ อย่างไร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจะวางระเบียบการเรียกนามพระเจ้าแผ่นดินเสียให้เป็นยุติ อย่าให้เกิดปัญหาต่อไป เมื่อทำพิธีบรมราชาภิเษกจึงโปรด ๆ ให้เปลี่ยนแบบคำจารึกพระสุพรรณบัฏ เอาพระนามเดิมขึ้นตั้งต้นว่า "สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ" แทนที่เคยขึ้นต้นว่า "สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี" และให้เพิ่มคำสำหรับเรียกพระเจ้าแผ่นดินว่า "พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ลงข้างท้ายสร้อยพระนาม แล้วทรงบัญญัติให้เรียกนามรัชกาลที่ ๓ ว่า "แผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว" (คำว่าพระนั่งเกล้าและพระจอมเกล้านั้น ทรงอนุโลมตามพระนามเดิมว่า "ทับ" และว่า "มงกุฎ") แล้วทรงบัญญัติให้เรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินในกรุงรัตนโกสินทร์ตามนามแผ่นดินว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อป้องกันมิให้คนภายหลังเรียกกันตามสมมติเหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา

ระเบียบยศเจ้านายและข้าราชการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตั้งแบบแผนขึ้นใหม่เนื่องในงานบรมราชาภิเษกนั้นหลายอย่าง คือทรงสถาปนายศ "กรมสมเด็จ" ขึ้นใหม่ให้เป็น

ชั้นสูงสุดของเจ้านายต่างกรมอย่าง ๑ ทรงสถาปนายศ "สมเด็จเจ้าพระยา" เข้าในทำเนียบให้เป็นชั้นสูงสุดในขุนนางอย่าง ๑ ทรงสถาปนายศเจ้าประเทศราชอย่าง ๑ และทรงสถาปนายศสตรีมีบรรดาศักดิ์ชั้น "เจ้าคุณ" เข้าในทำเนียบอีกอย่าง ๑ การที่ทรงสถาปนายศต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้ มีอธิบายยศสมเด็จเจ้าพระยาก่อนแต่โบราณยศขุนนางชั้นสูงสุดเป็นเพียงเจ้าพระยา ตามทำเนียบศักดินาข้าราชการในกรุงมีเจ้าพระยาแต่ ๓ คน คือ เจ้าพระยามหาอุปราชเป็นชั้นพิเศษคน ๑ รองลงมาถึงอัครมหาเสนาบดี ๒ คน คือเจ้าพระยาจักรี ที่สมุหนายกเป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือนคน ๑ กับเจ้าพระยามหาเสนา ที่สมุหพระกลาโหมเป็นหัวหน้าฝ่ายทหารคน ๑ ยศสมเด็จเจ้าพระยาหามีในกฎหมายไม่ มีแต่เรียกในหนังสือพงศาวดาร เช่น "สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก" และในพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ มีว่า พระอุปราชตรัสเอาพระยาพลเทพเดิมให้เป็น "สมเด็จเจ้าพระยา" (วังหน้า) ในพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้งเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหมเป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ไปรับราชการวังหน้า ดูก็เป็นทำนองเดียวกับที่ว่าตั้งพระยาพลเทพเป็นเจ้าพระยาในรัชกาลที่ ๑ และมีปรากฏในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาอีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ถึงแก่อสัญญกรรม พระเจ้าบรมโกศโปรด ฯ ให้เรียกศพว่า "พระศพ" อย่างเจ้า (ตามคำพวกผู้ใหญ่ในสกุลสิงหเสนีก็เล่าว่า ศพเจ้าพระยาอภัยราชา (บุนนาค) ได้พระ

ราชทานเกียรติยศอย่างเจ้า) พิจารณาความที่กล่าวมาเห็นว่าสมเด็จเจ้าพระยานั้น เดิมจะเป็นแต่คำที่เรียกกัน คือเจ้าพระยาคนใดมีความชอบพิเศษ ได้เลื่อนยศสูงขึ้นกว่าเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีเทียบเท่าเจ้าพระยามหาอุปราชในกฎหมาย อันมียศบางอย่างเหมือนกับเจ้า ก็เรียกกันว่าสมเด็จเจ้าพระยา ๆ หาใช่ยศในกฎหมายไม่ ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพูนบำเหน็จเจ้าพระยาพระคลังซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีอยู่แล้ว จึงโปรด ๆ ให้เป็นสมเด็จเจ้าพระยา และทรงบัญญัติยศสมเด็จเจ้าพระยาเข้าในกฎหมายเป็นชั้นสูงสุดในยศขุนนางแต่นั้นมา บางทีจะเนื่องมาจากที่ทรงตั้งสมเด็จเจ้าพระยานั้นเอง ทรงพระราชดำริต่อไปถึงยศเจ้านายต่างกรม ซึ่งตามแบบโบราณมียศ "กรมพระ" เป็นชั้นสูงสุด จึงทรงเพิ่มยศ "กรมสมเด็จ" ขึ้นอีกชั้นหนึ่ง สำหรับทรงตั้งพระบรมวงศ์ซึ่งมีความชอบเป็นอย่างพิเศษ นับเป็นชั้นสูงสุดในยศเจ้านายต่างกรมแต่นั้นมา ที่ทรงแก้ไขระเบียบยศเจ้าประเทศราชนั้น แต่เดิมมารัฐบาลในกรุงเทพ ฯ ยกยศประเทศราชเป็นเจ้าแต่เมืองเวียงจันทร์กับเมืองหลวงพระบาง เพราะสืบสายมาแต่พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตแต่โบราณ ส่วนประเทศราชในมณฑลพายัพยังให้มียศแต่เป็น "พระยา" เพราะเพิ่งตั้งเป็นประเทศราชขึ้นใหม่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ต่อเจ้าเมืองคนใดมีความชอบมากจึงทรงตั้งให้เป็น "พระเจ้า" เฉพาะตัว เช่นพระเจ้าเชียงใหม่กาวิละในรัชกาลที่ ๑ พระเจ้านครลำปางดวงทิพและพระเจ้านครลำพูน

บุญมาในรัชกาลที่ ๒ แต่ชาวเมืองประเทศราชเหล่านั้นเองตลอดไปจนประเทศราชที่ขึ้นกับพะม่า เช่นเมืองเชียงตุงเป็นต้นนับถือว่าเป็นเจ้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าสกุลเจ้าเจ็ดตนที่ได้ครองเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูนกับทั้งสกุลเจ้าเมืองน่าน ได้มีความสามิภักดิ์ยั่งยืนมา ที่ให้มียศเป็นแต่เพียงพระยา ต่ำกว่าพวกที่ครองเมืองหลวงพระบางและประเทศราชที่ขึ้นพม่าหาสมควรไม่ จึงทรงสถาปนาให้มียศโดยปกติเป็นเจ้า ถ้ามีความชอบพิเศษเลื่อนขึ้นเป็น "พระเจ้า" เป็นระเบียบสืบมา

การตั้งกรมเจ้านายและตั้งขุนนางที่ทรงแก้ไขตั้งระเบียบใหม่นั้น ประเพณีเดิมการตั้งกรมหรือเลื่อนกรมเจ้านาย นอกจากอุปราชาภิเษกมหาอุปราช พระเจ้าแผ่นดินเป็นแต่มีพระราชดำรัสสั่งแล้วก็แล้วกัน ไม่ได้ทรงเกี่ยวกับการพิธี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปในการพิธีถึงวังเจ้านายที่รับกรม ทรงรดน้ำจากพระมหาสังข์พระราชทานอย่างอภิเษก และทรงเจิมจุณณ์ให้เป็นสิริมงคล แล้วพระราชทานพระสุพรรณบัฏเอง และเมื่อก่อนพระราชทานพระสุพรรณบัฏให้อาลักษณ์อ่านประกาศพระเกียรติคุณของเจ้านายพระองค์นั้นอันเป็นเหตุให้ได้รับกรมให้ปรากฏด้วย

การตั้งขุนนางผู้ใหญ่ถ้าเป็นชั้นสูงถึงสมเด็จพระยา ก็เสด็จไปพระราชทานสุพรรณบัฏทำนองเดียวกับตั้งกรมเจ้านาย ถ้าชั้นรองลงมาเพียงชั้นเจ้าพระยาก็พระราชทานในท้องพระโรง และมีการอ่านประกาศเกียรติคุณเพิ่มขึ้นด้วย การตั้งขุนนางชั้นสามัญ

แต่ก่อนมาเป็นแต่กรมวังผู้รับสั่งมีหมายบอกตัวเองและบอกไปตามกระทรวงทะบวงการต่าง ๆ ว่าทรงตั้งคนนั้นเป็นที่นั้น แล้วก็แล้วกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริให้มีสัญญาบัตรลงพระราชหัตถเลขาปรมาภิไธย และประทับพระราชลัญจกรเป็นสำคัญ และให้รับสัญญาบัตรต่อพระหัตถ์เป็นประเพณีสืบมา

อนึ่งยศของสตรีมีบรรดาศักดิ์ชั้น "เจ้าคุณ" แต่ก่อนก็เป็นคำเรียกกัน มักเรียกท่านผู้ใหญ่ในราชินิกุล หรือท้าวนางที่เป็นตัวหัวหน้า และเรียกเจ้าจอมมารดาของเจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่ แล้วแต่ใครจะเรียก ๆ กันพ้นเฝือไม่เป็นแบบแผน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงบัญญัติให้ยศ "เจ้าคุณ" เป็นยศในกฎหมายสำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งเป็นแบบแผนสืบมา

แก้พระราชานุกิจ

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมในประเภท ซึ่งเรียกในกฎหมายว่า "พระราชานุกิจ" คือระเบียบเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินทรงปฏิบัติพระราชกิจต่าง ๆ ก็เป็นการสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองมาก ตามราชประเพณีมีแต่โบราณมา พระเจ้าแผ่นดินย่อมทรงประพฤติพระราชกิจต่าง ๆ เป็นระเบียบ และตามกำหนดเวลาแน่นอนเสมอ เช่นเสด็จออกขุนนางวันละ ๓ ครั้ง คือเวลาเช้า ๑๐ นาฬิกา เสด็จออก

พิพากษาคดี เวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกาเสด็จออกที่เฝ้าฯ ไหสูาน เวลาค่ำ ๒๐ นาฬิกาเสด็จ ออกว่า ราชการแผ่นดิน เป็นต้น พระราชกิจอย่างอื่น ก็จัดเข้า ระเบียบทรง ประพฤติโดย มีกำหนด เวลา เป็น ทำนองเดียวกัน ข้าราชการผู้มีหน้าที่ในราชกิจอย่างใด ก็เข้าเฝ้าแหนตามกำหนดเวลา ทรงปฏิบัติ ราชกิจ อย่างนั้น เสมอไม่ต้อง นัดหมาย เห็นสะดวกแก่ การงาน จึงใช้เป็น ตำราราช ประเพณี สืบมา ช้านาน แต่ระเบียบ พระราชานุกิจนั้น สำหรับ แต่ เวลา เสด็จ ประทับ อยู่ในพระนครราชธานี การที่จะเสด็จไปยังหัวเมืองไม่มีในตำรา แต่ก่อนมาการเสด็จไป หัวเมือง จึงแล้วแต่ พระราช อัธยาศัยส่วน พระองค์ของพระเจ้าแผ่นดิน ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ตั้งแต่ล่วง รัชกาลที่ ๑ ไม่มีกิจ ที่ต้องเสด็จไปทำ ศึกสงคราม พระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ รัชกาลต่อมาก็ประทับอยู่แต่ในพระราชวังเป็นพื้น เป็นเหตุให้ทรงห่างเหินกับราษฎร และ มิได้ทอด พระเนตรเห็น การที่เป็นไป ตาม หัวเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า พระราชานุกิจอย่างรัชกาลก่อนยังบกพร่องเป็นข้อสำคัญ พอเสวยราชย์ก็ทรงแก้ไข คงไว้แต่ ที่เป็น แก่นสาร เช่น เสด็จ ออก วันละ ๓ ครั้งเป็นต้น พระราชกิจ ที่ไม่ เป็นการ สำคัญ เช่น เสด็จลง ทรงบาตรและทรง ประเคน เลี้ยงพระ ทุกวัน ดัง เคย มี มาใน รัชกาล ก่อนโปรด ฯ ให้เจ้า นาย ทำ แทน พระองค์ เอา เวลาไปใช้ใน พระ ราชกิจ ที่เพิ่มขึ้นใหม่ เช่นเสด็จออกรับฎีการาษฎร และเสด็จ ประพาส พระนครให้ราษฎรได้เฝ้า เป็น ต้น ดัง กล่าว มา แล้ว นอก จาก นั้น ทรง ฟื้น

ประเพณีเสด็จประพาสหัวเมืองขึ้นเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยาบางพระองค์เคยประพฤติมาแต่ก่อน มีโอกาศเมื่อใดก็ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ทางฝ่ายเหนือได้เสด็จไปถึงเมืองพิษณุโลก ทางตะวันออกเสด็จไปถึงเมืองปราจิณกับทั้งหัวเมืองชายทะเลตลอดจนเมืองจันทบุรีและเมืองตราด ทางฝ่ายใต้เสด็จไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองสงขลา ทางฝ่ายตะวันตกเสด็จไปถึงเมืองนครชัยศรี เมืองกาญจนบุรี เมืองราชบุรีและเมืองเพ็ชรบุรี ได้ทอดพระเนตรเห็นภูมิลำเนาพระราชอาณาเขตต์และทรงทราบการหัวเมืองยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ปางก่อนโดยมาก ตามหัวเมืองที่เสด็จประพาสนั้นโปรด ฯ ให้สร้างที่ประทับขึ้นใหม่ในวังพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยาเคยประทับก็หลายแห่ง เช่นวังบางปะอินของพระเจ้าปราสาททอง วังจันทรเกษมของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช วังเชิงเขาพระพุทธบาทของพระเจ้าทรงธรรม และวัง ณ เมืองลพบุรีของสมเด็จพระนารายน์มหาราช ที่เมืองเพ็ชรบุรีและเมืองนครปฐมก็มีพระราชวังโบราณทั้ง ๒ แห่ง แต่โปรด ฯ ให้สร้างวังใหม่ในที่อื่น การที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสตรวจการหัวเมือง จึงเกิดเป็นประเพณีอันมีประโยชน์แก่บ้านเมืองเป็นอันมากแต่ในรัชกาลที่ ๔ สืบมา

แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขพระราชานุกิจดังกล่าวมา เมื่อภายหลังก็เกิดความลำบากแก่พระองค์ในการที่ต้องทรงประพฤติพระราชานุกิจ เพราะในรัชกาลที่ ๔ มีกิจการ

ต่าง ๆ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ๆ ไม่ต้องทรงทำ เกิดเพิ่มขึ้นใหม่หลายอย่าง เป็นต้นแต่เหตุที่เคยทรงสมาคมและมีหนังสือไปมากับฝรั่งเมื่อยังทรงผนวช ครั้นเสด็จเสวยราชย์พวกฝรั่งต่างประเทศได้ทราบพระเกียรติคุณ พากันเขียนหนังสือมาถวายมากขึ้น เกิดพระราชกิจที่ต้องมีพระราชหัตถเลขาเป็นภาษาอังกฤษถึงชาวต่างประเทศเพิ่มขึ้น อันต้องทรงแต่งเองเขียนเอง เพราะยังไม่มีใครอื่นที่รอบรู้พอจะช่วยพระราชกิจนั้นได้ ต่อมาถึงสมัยเมื่อทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับฝรั่งต่างประเทศแล้ว เกิดกิจซึ่งโต้ตอบกับพวกกงสุลในการต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอีก บางทีก็เป็นการสำคัญอันจะกราบทูล หรือปรึกษา โดยเปิดเผยในเวลาเสด็จออกขุนนางเหมือนอย่างแบบเก่าไม่ได้ ก็ต้องส่งหนังสือที่มีมากับทั้งร่างตอบเข้าไปถวายทรงพระราชวินิจฉัย นอกจากนั้นการที่ทรงรับฎีกาของราษฎร ก็เพิ่มพระราชกิจที่ต้องทรงพิจารณาฎีกาด้วยอีกอย่างหนึ่ง หรือถ้ารวมว่าโดยย่อ คือเกิดการที่ต้องทรงพระอักษรเป็นส่วนใหญ่เพิ่มขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงปฏิบัติการนั้นแทรกเข้าในระเบียบพระราชานุกิจประจำวัน วันไหนมีหนังสือที่เร่งร้อนต้องทรงมาก เวลาเสด็จออกว่าราชการบ้านเมืองเวลาค่ำก็มักเคลื่อนคลาดช้าไปเนือง ๆ เป็นเหตุให้ข้าราชการผู้ใหญ่ติเตียนว่า เวลาพระราชานุกิจไม่แน่นอนเหมือนในรัชกาลที่ ๓ บางคนก็เลยขาดเฝ้าด้วยอ้างว่าสูงอายุแล้วอยู่ดึกทนไม่ไหว แม้ผู้ที่ยังไม่สูงอายุก็พลอยเอาอย่าง ประเพณีที่เสนาบดี

ต้องเข้าเฝ้าทุกวันก็เลื่อมมา ถ้ามีราชการสลักสำคัญมักเข้าเฝ้าเวลาเสด็จออกที่รโหฐาน ราชการสามัญที่เคยกราบทูลในเวลาเสด็จออกขุนนางมักให้แต่ปลัดทูลฉลองกราบทูลแทน (เมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ ปรึกษากันให้กลับใช้แบบพระราชานุกิจอย่างรัชกาลที่ ๓ ดังจะปรากฏอธิบายในตอนอื่นต่อไปข้างหน้า)

ตีเมืองเชียงตุง

ในรัชกาลที่ ๔ ต้องทำสงครามครั้งเดียว และไม่เหมือนกับสงครามใน ๓ รัชกาลที่ล่วงแล้ว ด้วยแต่ก่อนพอเปลี่ยนรัชกาลใหม่ทั้งรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ พะม่าข้าศึกก็เข้ามารบรุก เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ เจ้าอนุเวียงจันทร์เป็นขบถก็ยกกองทัพลงมารบรุก ไทยเป็นฝ่ายข้างต่อสู้รักษาอาณาเขตทั้ง ๓ คราว แต่คราวนี้ไทยไปตีเมืองเชียงตุงเป็นการรบรุกอาณาเขตของพะม่า จึงผิดกัน ที่จริงเรื่องตีเมืองเชียงตุงเริ่มมาในรัชกาลที่ ๓ ด้วยเหตุเกิดจลาจลในอาณาเขตลื้อ[๑] สิบสองปันนาอันเป็นประเทศราชของพะม่า แต่ภูมิลำเนาอยู่ต่อแดนทั้งประเทศจีนและประเทศสยาม และเคยยอมขึ้นต่อจีนหรือไทยในเวลาได้ความลำบากมาแต่ก่อน เมื่อก่อนเกิดจลาจลครั้งนั้นมีพวกเจ้านายราชวงศ์เมืองเชียงรุ้ง ซึ่งครอบครองสิบสองปันนาพากันอพยพครอบครัวหนีภัยมาอาศัยอยู่ในแดนเมืองน่านและเมืองหลวงพระบาง (เมื่อยังเป็นอาณาเขตสยาม) หลายพวก เจ้าเมือง

---

๑. ลื้อ เป็นชาติไทยจำพวกหนึ่ง พูดภาษาไทยสำเนียงเหมือนชาวนครศรีธรรมราช

หลวงพระบางและเมืองน่านส่งตัวนายที่เป็นหัวหน้าลงมายังกรุงเทพ ฯ เพื่อขอพระบารมีเป็นที่พึ่งและจะทิ้งพม่ามาขึ้นไทย ก็ในเวลานั้นทางประเทศพม่าเสื่อมกำลังตั้งแต่รบแพ้อังกฤษ (ครั้งแรก) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าเป็นโอกาสที่จะแผ่พระราชอาณาเขตต์ไปถึงสิบสองปันนา แต่จะต้องตีเมืองเชียงตุงซึ่งพม่าให้ควบคุมข่มหัวเมืองลื้อให้หมดกำลังเสีย ไทยจึงจะเอาเมืองสิบสองปันนาไว้ได้ ครั้งนั้นพอพวกเจ้าประเทศราชในมณฑลพายัพทราบกระแสพระราชดำริ ก็พากันยินดีรับอาสาตีเมืองเชียงตุงด้วยเห็นแก่ประโยชน์ที่จะได้เชลยกับทรัพย์สินเมื่อรบชนะตามประเพณีการสงครามในสมัยนั้น จึงโปรด ฯ ให้พวกประเทศราชเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง และเมืองนครลำพูน ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง (ครั้งแรก) เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๙๒ แต่กองทัพที่ยกไปไปทำการไม่พรักพร้อมกัน ลงที่สุดขัดสนสะเบียงอาหารก็ต้องเลิกกลับมา พอประจวบเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวร เรื่องตีเมืองเชียงตุงก็ค้างอยู่เพียงนั้นจนสิ้นรัชกาลที่ ๓

ถึงรัชกาลที่ ๔ มีความจำเป็นจะต้องตกลงเป็นยุติว่าจะทำอย่างไรต่อไปทั้งในเรื่องตีเมืองเชียงตุงและเมืองสิบสองปันนา เพราะพวกเจ้านายเมืองเชียงรุ้งต้องคอยพึ่งอยู่ในกรุงเทพ ฯ ถึง ๓ ปี พรรคพวกครอบครัวที่คอยอยู่ในแขวงเมืองน่านและเมืองหลวงพระบางก็มาก พอประจวบกับได้รับศุภอักษรของเจ้าฟ้าแสนหวีเจ้าเมืองเชียงรุ้งมีมาให้กราบบังคมทูลว่าการที่เกิดจลาจลนั้นระงับเรียบร้อยแล้ว

ขอพระราชทาน อนุญาตให้ เจ้านาย ที่มา พึ่ง พระบารมี กับ พวก บริวาร กลับ คืนไป บ้านเมือง และ เจ้าเมือง เชียงรุ้ง จะ ถวาย เครื่อง ราช บรรณาการ ๓ ปีครั้ง ๑ เหมือนอย่างประเทศราชอื่นต่อไป พระบาท สมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว มีพระราช ดำรัส ว่าพวก ราชวงศ์ เมือง เชียงรุ้ง กับพวก บริวาร หนีภัย มาพึ่ง พระ บารมีใน เวลา บ้านเมือง เป็น จลาจล บ้านเมืองเรียบร้อย แล้วใครประสงค์ จะกลับไป บ้านเมืองก็ พระราชทานอนุญาตให้กลับไปตามใจสมัคร แต่ส่วนเรื่องการตีเมือง เชียงตุงและเรื่องที่ผูกพันกับเมืองเชียงรุ้งต่อไปอย่างไรนั้น โปรด ฯ ให้เสนาบดี ปรึกษา กันทำ ความเห็น ขึ้นกราบ บังคมทูล ที่พระบาท สมเด็จพระ จอมเกล้า เจ้าอยู่หัวไม่ทรง บัญชา หรือตรัส ปรึกษา เสนาบดี จะเป็นเพราะเหตุใด ข้อนี้ พิจารณา ดูเห็น ว่าคงเป็นเพราะ วินิจฉัย เรื่องเมืองเชียงตุงเกี่ยวกับการ ทำศึกสงคราม อันเป็น วิชาซึ่ง พระองค์มิ ได้มีโอกาสทรงศึกษา ๑ ส่วนเรื่องเมืองเชียงรุ้งนั้น คงทรงเห็นการ เหมือน พระบาทสมเด็จ พระพุทธ ยอดฟ้า จุฬาโลก เคยทรง พระราชดำริ มาแต่ก่อน ว่าเมืองลื้อ สิบสองปันนา เคยขึ้น แก่พะม่า และจีน แม้ ไทยรับเป็นที่พึ่ง ถ้าพะม่าหรือจีนมาเบียดเบียนเมืองเชียงรุ้ง ก็ยาก ที่ไทยจะไปช่วยป้องกัน เพราะหนทางไกลและกันดารนัก จะไม่เป็น ที่พึ่งแก่พวก ลื้อสิบสอง ปันนาได้จริง แต่จะตรัส ปฏิเสธโดย ลำพัง

---

๑. ถ้าใครสังเกตดูรูปฉายาลักษณ์ในรัชกาลที่ ๔ จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉายพระรูปทรงแต่งพลเรือน แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งเป็นทหารเป็นนิจ

พระราชดำริยาก จึงทรงอาศัยเหตุที่เป็นการเก่าซึ่งเสนาบดีเหล่านั้นได้เคย พิจารณา บัญชาการ มาแล้ว เมื่อ รัชกาลที่ ๓ ให้ปรึกษากันอีก ครั้งหนึ่ง ว่าจะควรทำ อย่างไร ต่อไปใน รัชกาลใหม่ ก็ในปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ นั้นเผอิญ ประจวบกับ อังกฤษมาตีเมือง พะม่าอีก (เป็นครั้งที่ ๒) พะม่ากำลังติดรบพุ่ง กับอังกฤษจะไปช่วย เมืองเชียงรุ้งไม่ได้ เป็นโอกาสเกิดเพิ่มขึ้น เสนาบดีจึงพร้อมกันทำความเห็นกราบบังคมทูล เห็นว่าควรจะดำเนินการต่อไปตามพระราชดำริในรัชกาลที่ ๓ คือให้ไป ตีเมืองเชียงตุงอีก เมื่อได้เมืองเชียงตุงแล้วก็คงได้เมืองสิบสองปันนาเป็นของไทยโดยไม่ลำบาก แต่การที่จะตีเมืองเชียงตุงคราวนี้ ควรให้มี กองทัพ กรุงเทพ ฯ ยกขึ้นไป ควบคุมกองทัพพวก มณฑลพายัพ ด้วยจึง จะเป็นการ สะดวก และ จะเป็น ประโยชน์ฝึกฝนข้าราชการ ในกรุงให้ชำนิชำนาญ การศึกสงคราม ขึ้นด้วย เมื่อเสนาบดีลงมติ อย่างนั้น พระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวก็ทรงบัญชาตาม โปรด ฯ ให้เกณฑ์คนในมณฑลพายัพและหัวเมืองเหนือ นอกจาก มณฑล นั้นรวม จำนวน ๓๐,๐๐๐ จัดเป็น ๒ กองทัพให้เจ้าพระยายมราช (นุช บุนยรัตพันธ์ ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก) คุมกองทัพหน้ายกไปทางเมืองเชียงใหม่ทาง ๑ ให้กรมหลวง วงศาธิราชสนิท เป็น จอม พล คุมกองทัพหลวงยก ไปทางเมืองน่านอีกทาง ๑ ไปสมทบกันตีเมืองเชียงตุง กองทัพที่ยกไปครั้งนั้นตีได้เมืองขึ้น และด่าน ทางที่พวก เชียงตุงมา ตั้งต่อสู้ เข้าไป จนถึงตั้งล้อมเมืองเชียงตุง ยังแต่จะหักเข้าเมือง เผอิญสะเบียงอาหารขาด

ลงก็ต้องถอยทัพกลับมาตั้งอยู่เมืองเชียงแสน ในเวลานั้นประจวบกับจัดทหาร อย่าง ยุโรปขึ้นใน กรุงเทพ ฯ เสนาบดีจึง ปรึกษาเห็นกันว่าเมืองเชียงตุงก็อ่อนกำลัง มากอยู่แล้ว ควรจะ เพิ่มเติม กำลังกองทัพทั้งสะเบียงอาหารและเครื่องศัสตราวุธให้มากขึ้น อย่าให้มีความขัดข้องเหมือนเมื่อคราวก่อน แล้วให้ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงในฤดูแล้งปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ อีกครั้งหนึ่ง แต่ในเวลาเตรียมทัพอยู่นั้น ทางเมืองพะม่าเสร็จการสงครามกับอังกฤษ พะม่าส่งกำลังมาช่วยรักษาเมืองเชียงตุง ทางฝ่ายไทยไม่รู้ ยกขึ้นไปคราวหลังก็เกิดลำบากตั้งแต่เข้าแดนเชียงตุง กองทัพเจ้าพระยายมราชต้องติดขัดไปไม่ทันสมทบกองทัพหลวง กรมหลวงวงศา ฯ เสด็จขึ้นไปพบกองทัพพะม่ามีกำลังมากกว่าก็ต้องถอยทัพกลับมา การตีเมืองเชียงตุงจึงเป็น อันไม่ สำเร็จ ถ้าคิด ดูว่า เพราะ เหตุใด เห็นว่า เพราะไปทำสงครามใน ดินแดน ของ ข้าศึก ซึ่งไทยไม่รู้ เบาะแสภูมิ ลำเนา เสียเปรียบศัตรูอยู่โดยธรรมดาอย่าง ๑ เพราะฝ่ายไทยประมาทไม่ขวนขวายในการสืบสวนให้สมกับกระบวนพิชัยสงครามอย่าง ๑ เป็นข้อสำคัญ แต่ถึงตีเมืองเชียงตุงได้ก็คงรักษาไว้ไม่ได้ ด้วยอยู่ใกล้แดนพะม่ากว่าแดนไทย

จัดทหารบกทหารเรือ

ทหารบกทหารเรือที่ฝึกหัด จัดระเบียบการบังคับบัญชาตามแบบฝรั่ง ก็เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๔ แต่นั้นมา เมื่อไทยรบกับญวนและ

ระแวงว่า อังกฤษ จะ ย่ำยี เหมือน อย่าง เมืองจีน พระ บาท สมเด็จ พระนั่ง เกล้า เจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้สร้าง สม เครื่อง อาวุธ ยุทธ ภัณฑ์ และสร้างป้อมรักษาปากน้ำที่สำคัญทุกแห่ง ครั้งนั้นให้เกณฑ์พวก อาสาญวน (เข้ารีต) หัดเป็นทหารปืนใหญ่ ขึ้นอยู่ในพระบาท สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุน อิศเรศรังสรรค์พวก ๑ เกณฑ์พวกอาสามอญหัดเป็นพวกทหารปืนเล็ก ขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นที่พระยา ศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้ บังคับ บัญชา พวก ๑ สำหรับ รักษาป้อมที่เมืองสมุทรปราการ ทหารทั้ง ๒ พวกนี้แต่งตัวตามแบบ ทหารฝรั่ง และปรากฏว่าได้ให้มาตั้งแถวเป็นกองเกียรติยศเมื่อพระ บาทสมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวเสด็จออก พระที่นั่งอมรินทร วินิจฉัย ในวันบรมราชาภิเษก ๑ แต่ยังไม่ได้จัดระเบียบการบังคับบัญชา ใน ปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ ที่พระบาท สมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว เสวยราชย์ นั้น มีนายร้อยเอกทหารอังกฤษคน ๑ ชื่อ อิมเป (Impey) ทราบ ว่าพระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวได้ เสวยราชย์ และโปรดขนบ ธรรมเนียมฝรั่ง จึงเข้ามารับอาสาเป็นครูฝึกหัดจัดระเบียบทหารบก ก็โปรด ฯ ให้จ้างไว้ แล้วเกณฑ์ คนกรม อาสาลาว และ เขมรเป็น ทหารให้นายร้อยเอก อิมเป ฝึกหัด เรียกว่า "ทหารเกณฑ์หัดอย่าง ยุโรป" จัดเป็นกองร้อยและหมวดหมู่ มีนายร้อย นายสิบ ควบคุม ตามแบบฝรั่ง และโปรด ฯ ให้สร้างโรงทหารขึ้นสำหรับพวกทหาร

---

๑. มีในพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

ผลัดเวรกันอยู่ประจำราชการ การฝึกหัดและจัดระเบียบทหารครั้งนั้นเพราะทำตามแบบฝรั่ง และครูก็ไม่รู้ภาษาไทย จึงใช้คำบอกทหาร และ ชื่อ ตำแหน่ง นาย ทหาร เป็น ภาษา อังกฤษ มา ตลอด รัชกาลที่ ๔ พอข่าวระบือไปว่านายร้อยเอกอิมเปได้เป็นครูทหารไทย ในไม่ช้ากึมี นายร้อยเอก ทหาร อังกฤษ ชื่อ น็อกส์ (Knox) เข้ามาอาสาอีกคน ๑ พระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ทรงพระราช ดำริว่าทหารวังหลวง มีนาย ร้อยเอกอิมเปเป็นครู อยู่แล้ว จึงโปรด ๆ ให้พระบาท สมเด็จ พระปิ่น เกล้า เจ้าอยู่หัว รับ นาย ร้อยเอก น็อกส์ไป เป็นครูทหารวังหน้า และให้โอนทหารญวน (เข้ารีต) ซึ่งพระบาทสมเด็จ พระปิ่น เกล้า เจ้าอยู่หัวได้ ทรง บังคับ บัญชา อยู่แต่ ก่อนไป เป็นทหารวังหน้า ส่วนทหารมอญที่เคยขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหมนั้นก็โปรด ๆ ให้คงอยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นผู้จัด ทหารเรือ ทหารพวก นั้นจึง เปลี่ยนไป เป็น ทหารมรีน สำหรับเรือรบ ต่อมาโปรด ๆ ให้จัดกรมรักษาพระองค์เป็นทหารอย่างยุโรปขึ้นอีกกรม ๑ และจัดพวกกรมอาสาญวน (ถือพระพุทธศาสนา ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษม) เป็นทหารปืนใหญ่แทนพวกญวนเข้ารีตที่โอนไปวังหน้าอีกกรม ๑ กรมทหารบกต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้เป็นต้นเดิมของทหารบกที่มีต่อมาจนทุกวันนี้

ทหารบกที่เริ่มจัดขึ้นเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ นั้นทันได้ส่งขึ้นไปเข้ากองทัพกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงครั้งหลังในปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ จะเป็นจำนวนคนเท่าใดหาทราบไม่ ทราบ

แต่ว่านายร้อยเอกน็อกส์คุมไป และได้ช่วยรบครั้งหลังเมื่อกองทัพกรมหลวงวงศา ฯ ถอยลงมา[๑]

ส่วนทหารเรือนั้น เมื่อรัชกาลที่ ๓ มีเรือรบ เป็น กำปั่นใบหลายลำ เกณฑ์พวกแขก (เขมร) กรมอาสาจามลงประจำขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม สำหรับลาดตระเวนในอ่าวสยาม บางทีมีราชการก็ให้ไปถึงเมืองต่างประเทศที่ใกล้เคียง ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นอัครมหาเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ท่านชำนาญการต่อเรือ กำปั่นมา ตั้งแต่ยัง เป็นหลวง นายสิทธิใน รัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จ พระจอม เกล้า เจ้าอยู่หัว จึง โปรด ฯ ให้ จัด ทหาร เรือ และต่อเรือกลไฟเป็นเรือรบและเรือใช้เป็นพาหนะ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า เจ้าอยู่หัว ก็โปรดการทหารเรือ ทรงต่อเรือรบและจัดทหารเรือวังหน้าขึ้นด้วย จึงเริ่มมีเรือไฟใช้เป็นเรือรบและเรือพาหนะตั้งแต่ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ เป็นต้นมา[๒] คงใช้พวกอาสาจามเป็นพนักงานเดินเรืออยู่อย่างเดิม เพิ่มพวกมอญเป็นทหารมรีนสำหรับเรือรบ แต่พวกต้นกลนั้นฝึกหัดไทยใช้มาแต่แรก ส่วนการบังคับบัญชาในเรือรบ ในสมัยนั้นยังไม่มีไทยใครชำนาญ จึงต้องจ้างฝรั่งเป็นกัปตันและต้นหนเรือรบมาช้านาน.

---

๑. เรื่องนี้พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ในกรมหลวงวงศา ฯ ซึ่งได้ตามเสด็จพระบิดาไปด้วยในครั้งนั้นเล่าให้ฟัง

๒. บัญชีเรือกลไฟในรัชกาลที่ ๔ มีอยู่ในหนังสือบางกอกคาเลนดาร์ของหมอบรัดเล เล่ม ค.ศ. ๑๘๖๘

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด

พิมพ์ที่โรงพิมพ์กีรณสาร
62 ถนนปั้น สีลม (วัดแขก) โทร. 31558
นายกระมล กีรณสาร ผู้พิมพ์, ผู้โฆษณา.

12–1–2500